

VI

**BORBENA DEJSTVA U
ISTOČNOJ BOSNI U SASTAVU
PRVOG BOSANSKOG
I TREĆEG UDARNOG
KORPUSA NOVJ**

PRIPREME I PRELAZAK PREKO RIJEKE BOSNE

Nekoliko dana pre početka borbi za Teslić bilo je izvjesnih kadrovskih promjena. Za brigadnog referenta saniteta došao je Hajro Kulenović, student medicine, a Zora Mićević nešto ranije za referenta saniteta u Trećem bataljonu. Mile Vučenić, komandant Trećeg bataljona, otišao je na dužnost zamjenika komandanta Dvanaeste krajiške brigade, a na njegovo mjesto postavljen je Mile Ševo, dotadašnji zamjenik komandanta istog bataljona. Mitar Polovina, zamjenik komandanta Četvrtog bataljona postavljen je na dužnost komandanta Prnjavorškog područja, a za zamjenika komandanta Četvrtog bataljona postavljen je Mirko Simić. Na dužnost u druge jedinice: Dvanaestu krajišku brigadu, Banjalučki partizanski odred, Komandu mjesta Prnjavor, prekomandovani su i Mile Kukolj, Đuro Priča, Marko Mihajlović, Živko Marjanović, Vaskrsje Rogić i Rade Divjak, a nešto ranije Simo Kragulj je premješten u štab Korpusa.

Poslije višednevnih borbi u rejonu Teslića bataljoni Druge krajiške su krenuli prema Stanarima, Ljeskovim Vodama, Bukovici i rijeci Bosni. Na tom pohodu trebalo je savladati više prepreka, a među njima najteže: uporišta na željezničkoj pruzi Derventa - Doboj kojom je krstarilo oklopni voz, zatim hladne talase Bosne i komunikacije u njenoj dolini.

U ovom pokretu računalo se sa teškoćama i ulagani su naponi da se one svedu na najmanju mjeru. Komandant brigade Dragutin Stanić, sa članovima štaba, preduzeo je mjere da se prilazi rijeci Bosni dobro izvide, naročito prema Kotorškom i Rudanki, da se odabere gaz i provjeri dubina vode. Obavještajci Đuro Poljak, Rade Komlenić, Dušan Uzelac, Vojo Maksimović Sotir i Mirko Bundža imali su pune ruke posla u tražanju za vodičima, podacima o neprijatelju i njegovim namjerama. Zastoji i predasi korišćeni su da se borcima objasni značaj odlaska u istočnu Bosnu. U tom poslu najviše su se angažovali članovi Partije, politički komesari četa i njihovi zamjenici i politički delegati vodova.

Štab Prvog bosanskog korpusa, koji je išao u istočnu Bosnu, preduzeo je mjere da se pojača obezbjeđenje odabranog prijelaza na rijeci Bosni. Na njenu desnu obalu, radi prihvata jedinica Druge krajiške, stigla je Petnaesta majevička udarna, a Peta krajiška udarna brigada bliže lijevoj obali da ruši komunikacije i štiti prelaz. Kako je to teklo dijelom se vidi iz izveštaja štaba Pete krajiške u kome se navodi: »Prvi bataljon je na Glogovcu gdje daje kulturnu priredbu zajedno sa omladinom Prnjavora. Ostali bataljoni kreću ka rijeci Bosni da bi omogućili prijelaz Druge brigade preko rijeke. Drugi bataljon preko Ljeskovih voda i Bukovice spustio se na prugu Doboj - Derventa, kida prugu na tri mjesta i diže u vazduh dva betonska mosta. Poslije izvršenog napada snage ovog bataljona vrše akciju na željezničku stanicu Rudanku. Akcija nije uspjela radi jakog otpora iz blindiranog voza i samih utvrđenja oko stanice. Četvrti bataljon napada na željezničku stanicu Kotorško i zatvara pravac od Dervente da bi omogućio prijelaz Druge brigade preko Bosne. Naši borci zauzeli su željezničku i žandarmerijsku stanicu (obje su spaljene). Na stanici je zapaljen ijedan voz u kome je bio i jedan

tenk. Na nekoliko mjesta je pretrgnuta željeznička pruga i srušeno nekoliko mostova. . . »¹⁴

Brigadna kolona, u čijoj su sredini bili komandant i politički komesar korpusa Košta Nađ i Vladimir Popović, užurbano je savladivala brdoviti Krnjin i stigla na njegov prevoj. Borci su odjednom ugledali široku i zamućenu rijeku, drum i željezničku prugu kuda se moralo proći. A u neposrednoj blizini uzvodno se nalazio jak neprijateljski garnizon Doboju i moglo je doći do sukoba. Bez obzira na blisku opasnost, bataljoni su pripremljeni da se spuštaju prema rijeci i njenom gazu. Četnici su otkrili pokret brigadne kolone, malo pripucali i pobjegli. Komandanti bataljona Milan Zgonjanin, Stojan Milnović, Mile Sevo i Perica Vučkojević upozorili su komandire četa da treba voditi računa o odstojanju i tiho produžiti. Dan se bližio kraju i slabije se vidjelo. Dolina i rijeka dobijale su sivkastu koprenu. Iz daljine se čulo klopotaranje oklopnog voza. Zamjenik komandanta brigade Dušan Egić uputio je grupu минера da postave eksploziv na željezničku prugu i onemoguće dolazak voza mjestu prelaza. Puškomitraljeska odjeljenja su isturena prema Doboju i Derventi da zaštite, u slučaju nailaska oklopnog voza, kolone koje su žurile prema obali rijeke. Kolone su trčeći prolazile ispod mosta na pruzi i produžavale dalje. Zamjenik komandanta Egić stajao je u blizini i očekivao komandira minerskog odjeljenja Ivicu Planteka, koji se ubrzo pojavio, propisno pozdravio i progovorio:

- Prugu smo minirali! Oklopni voz neće uskoro proći...!
- Jesi li siguran? - posumnjao je Egić.
- Eksploziv smo postavili i aktivirali. Šine je morao prekinuti. Nismo ga, istina, imali dovoljno! - tek sada je komandir минера počeo sumnjati.
- Voz se sve više čuje - osluškivao je Egić i popeo se uz nasip da pogleda niz prugu.

U daljini je primijetio žižkanje lokomotive, borce upozorio da se što brže udaljuju preko dvokilometerske zaravni i uzmiču preko rijeke. Svjetlo reflektora prošaralo je duž pruge i voz se sasvim približio mostu. Sa njegovog oklopa zagrađivali su topovi i zaštekali mitraljezi. Više su tukli nasumice i po tome se dalo zaključiti da posada ne zna za mjesto prelaska rijeke. Grupa boraca, sa zamjenikom komandanta brigade, sklonila se pod most i čekala da čelična grdosija protutnji prema obližnjem garnizonu. Borci su držali oružje na gotovs, a neki pripremili ručne bombe da se obračunaju sa vojnicima ako voz zastane i izađu napolje. Iščekivanje nije prijalalo. Borci su se nelagodno osjećali u tjeskobi između potpornih zidova nasipa. Neki su mislili daje, možda, najbolje iskočiti iz zaklona i zažditi u mrak, prema obali rijeke. Egić je naredio da se to ne smije uraditi. Voz je stigao na most i zastao. Borcima je zastajao dah dok su dizali oružje u vis i posmartali mrakom obavijenu neman.

- Sigurno se plaše mine...? Šta ćemo ako izađu da provjeravaju? - šapnuo je Milosav Gajić drugu do sebe.
- Nećemo ih pustiti da se vrate.
- Iznad glava boraca su zaštekali mitraljezi. Svijetleća zrna fijukala su prema rijeci, nešto niže od mjesta kuda su borci Druge krajiške prelazili na drugu obalu. Na vatru nije odgovarano i voz je lagano otišao prema Doboju. Borci su izašli iz zaklona pod mostom i požurili da sustignu začelje kolone.

Rijeka je mjestimično bila duboka i neplivačima utjerivala strah u kosti. Njima su pomagali drugovi koji su dobro plivali i spretno ih prevodili preko virova i brzaka. Malim kuririma, voda je mjestimično bila iznad glave i nisu mogli bez pomoći starijih drugova. Visoki i plećati, uvijek malo poguren, Rade Darda, kome je voda dosegala tek do ramena, na leđima je prenio malog kurira Ranka Ljubišića, kojeg zamalo matica rijeke nije zahvatila. Na desnoj obali rijeke borci

Petnaeste majevičke su dočekivali svoje drugove po oružju, odmah upućivali dalje, u pošumljene padine, do založenih vatri, da se malo ogriju i prosuše odijela.

Štab Prvog bosanskog korpusa planirao je da Sedamnaesta istočnobosanska udarna divizija, u čijem sastavu su bile Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada, osvoje Gradačac i Bosanski Šamac. U operaciji je posredno angažovana i Druga krajiška udarna brigada, koja je imala zadatak da zatvori pravac od rijeke Bosne i Doboja. Komandant brigade Dragutin Stanić naredio je bataljonima da se rasporede na prostoru Sjenine, Donje Paležnice, Živkovića i Skipovca i uspostave vezu sa jedinicama koje napadaju pomenute neprijateljske garnizone. Na ovim položajima Druga krajiška će ostati više dana, odbijati napade trebavskih i ozrenskih četničkih jedinica, ustaša i domobrana iz Doboja, kontrolisati drum između Modriče i Doboja.

Na prilazima Doboju, na uzvišenju zvanom Ciganište i grebenu Becanj, u bunkerima i rovovima bili su ozrenski četnici, pod komandom Cvijetina Todića, koji nisu prihvatili poziv da se predaju i ne služe okupatoru. Štab brigade odlučio je da se četnička uporišta napadnu i pokušaju likvidirati. Napad je izveden 22. septembra popodne i trajao do kasno u noć. Streljački stroj pokušao je da podiđe neprijateljskim uporištima, savlada žičanu i ostale prepreke i upadne unutra. Četnici su uvidjeli šta ih može snaći i njihov komandant je zatražio pomoć od Nijemaca. Iz Doboja sručila se prava artiljerijska kanonada na borce Druge krajiške i prekratila njihovo nastupanje. Pristigli su i Nijemci i borba je postajala sve žešća. Bataljoni Druge krajiške malo su uzmakli da se pregrupišu, dobro pripreme i jurišaju. Grupe bombaša dobile su uputstva kuda da se kreću i krče prolaze u neprijateljskoj odbrani. Juriš je uslijedio predveče i došlo do borbe prsa u prsa. U prednjim rovovima protivniku su nanijeti osjetni gubici, ali on nije uzmicao. Iz pozadine mu je pristizalo pojačanje i žešće je navaljivao. U takvoj situaciji borci Druge krajiške su se povukli na prihvatne položaje. U tom sudaru neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih. Iz Druge krajiške, u jurišu na Ciganište i Becanj, poginuli su: Novak Jakovljević, Ivan Kulić, Miloš Radaković, Stevo Sovilj, komandir čete, Lazo Predojević i Jovo Kerkez, delegat voda, a 10 boraca je ranjeno.

Na položajima prema Ciganištu bataljoni Druge krajiške ostali su do 24. septembra kada im je naredeno da se premjeste na Sokol i zajedno sa Ozrenskim partizanskim odredom napadnu i zauzmu Gračanicu. Usput je bilo manjih sukoba sa četničkim jedinicama, razmještenim na desnoj obali Spreče, koje su pripucavale i bježale. Na Gračanicu je direktno usmjeren Treći bataljon, s komandantom Milom Ševom, da domobrane i legionare primora da polože oružje. Ostali bataljoni pripremljeni su da ruše željezničku prugu, stanične i ostale objekte, od Karanovca prema Bosanskom Petrovom Selu. Napad se morao izvoditi noću, uz neophodno osiguranje pravca za Tuzlu i Dobj. Obavještajni oficir bataljona imao je zadatak da satnika Dajidića pridobije, da satniju kojom je komandovao prevede na stranu Narodnooslobodilačke vojske. Gračanica je brzo osvojena i jedinice Druge krajiške raspoređene su da kontrolišu komunikaciju između Tuzle i Doboja. Na željezničkoj stanici Karanovcu, pri zauzimanju novih položaja, borci Trećeg bataljona došli su u sukob sa jednom jedinicom željezničke bojne, likvidirali 11 domobrana, zaplijenili 10 pušaka, 1 strojnicu i 1000 metaka. O zauzimanju Gračanice u Hronologiji NOB-e zabilježeno je da su u pomenuti gradić ušli - Druga krajiška udarna brigada i Ozrenski narodnooslobodilački partizanski odred Prvog bosanskog udarnog korpusa pošto su se žandarmi povukli prema Doboju.

U Gračanici u jedinice Druge krajiške su stupile drugarice Anđelka Avelka, Biljana Blagojević, Borka Kukolj, Anastazija Kos Asta, Koviljka Milovanović, Vučkosava Pejić, Ruža Nedić i druge.

U rešenju željezničke pruge prednjačile su čete Četvrtog bataljona. Samo za jedan dan, 25. septembra, pokidale su više od hiljadu metara pruge Doboj - Tuzla i sunovratile je u jendeke pored nasipa. Četnici su pokušali da spriječe rušenje pruge, da jedinice brigade odbace na polazne položaje i otvarali vatru iz minobacača i automatskog oružja. Uzvraceno im je istom mjerom i jedinice Druge krajiške su preuzele inicijativu. Ubijeno je 25 i ranjeno 40 četnika. To im, izgleda, nije bilo dovoljno i sutradan su pokušali da opkole i unište bataljone Druge krajiške. Četnici su polupijani napredovali, pokušavali zači za leđa jedinicama na položaju i sasvim ih opkoliti. Bataljoni su vješto izvučeni iz pripremane klopke i pripremljeni za protivnapad. U smiraj danaje izveden protivjuriš. Četnici su pokušali da odole i da se održe na dostignutim linijama. Kratko su izdržali, okrenuli leđa i jedva umakli na drugu obalu Spreče. Na bojištu su ostavili 6 mrtvih, a više ranjenih odvukli. U protivnapadu su ranjena dva borca Druge krajiške.

Od jedinica Druge krajiške traženo je da sudjeluju u smjenjivanju starih organa vlasti, knezova i muktara, u mjestima kuda su prolazile i vodile borbe, da pomažu u stvaranju novih istinskih organa narodne vlasti - narodnooslobodilačkih odbora. U izvještaju štaba Sedamnaeste udarne divizije, 23. septembra, o tome se kaže: »Zadatak svake naše jedinice pri dolasku u neki grad ili selo jeste da, ukoliko postoji stara vlast, da izabere narodnooslobodilački odbor. U ove narodnooslobodilačke odbore mogu da uđu i bivši knezovi ili muktari samo ako su poštteni ljudi. Sva snabdijevanja i sve druge poslove koji su povezani sa narodom treba naše jedinice da vrše preko narodnooslobodilačkih odbora, ne svođeći te odbore samo na sakupljače hrane, već trudeći se da im se podigne autoritet i da zaista postanu organi narodne vlasti.. «⁷⁵

I pored čestih pokreta i borbi, borbima je redovno tumačena vojno-politička situacija. Najinteresantnija novost bila je kapitulacija fašističke Italije 9. septembra 1943. i jačanje antifašističke koalicije: Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Engleske. Crvena armija izvodila je ofanzivne operacije na istočnom frontu, a engleske i američke trupe iskrcale su se u Italiju. Hitlerovskoj Njemačkoj zadavani su ozbiljni udarci. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije danonočno je vodila teške borbe u skoro svim krajevima naše zemlje i neprijatelju nanosila poraze. Poseban značaj za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta imalo je oslobođenje skoro cijele Dalmacije, Istre i većine jadranskih ostrva. Ovakvi uslovi pogodovali su razmahu oslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. Stoga su preduzimate mjere da se ona više razbuktava i jača.

Iz rejona Gračanice Druga krajiška stigla je na prostor Čifluka, Šahmera, Raatnice, Srebrenika, tako se približila dobro utvrđenom i brojno jakom neprijateljskom garnizonu Tuzli.

TUZLANSKA OPERACIJA

Za kratko vrijeme štab Prvog bosanskog udarnog korpusa uspio je da obdini i usmjerava dejstva jedinica NOV i POJ na svome operativnom području i istočnoj Bosni. Tako su, pored ostalog, stvoreni uslovi za pripremu i izvođenje tuzlanske operacije. Bitka za Tuzlu i tuzlanski industrijski bazen bila je, takođe a skladu sa Direktivom Vrhovnog štaba NOV i POJ i druga Tita od 22. septembra 1943. u kojoj je preporučeno: »Vidite da li bi se dalo bez naročitih žrtava zajednički zauzeti Tuzlu. Vi ćete morati čim prije da se približite Sarajevu.. «⁷⁶

Štab korpusa, smješten u Srebreniku, užurbano je pripremao napad na jedan od najvećih i najbranjelijih neprijateljskih garnizona u istočnoj Bosni. Oba-

75 Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 17, dok. 118.

76 Zbornik NOR-a, tom II, knj. 7, dok. 144.

vještajnim radom pribavljeni su osnovni podaci o snazi protivnika, raspoloženju za borbu, linijama njegove odbrane i ostalome. U gradu nalazile su se slijedeće neprijateljske jedinice: Tuzlanski domobranski zdrug, 2. jurišna bojna 6. lovačke pukovnije, jedna domobranska domaća pukovnija, jedan bataljon ijedan artiljerijski puk 369. njemačke pješadijske divizije, jedna četa oklopnih automobila i tenkova, znatan broj ustaša, oružnika felžandara i gestapovaca. U želji da pojačaju eksploataciju rudnog blaga u tuzlanskom bazenu, Nijemci su u Tuzlu doveli grupu gestapovaca, sa pukovnikom Kuhtnerom, da kontrolišu rudare i spriječavaju sabotaže. U gradu našao se u inspekciji domobranski general Emil Redi, na službi u štabu 2. domobranskog zbornog područja. Neprijateljski garnizon sačinjavalo je oko 4000 dobro naoružanih i obučanih vojnika. Njihov moral, istina, nije bio na zavidnoj visini, ali su bili pripremljeni da se dobro brane i odbijaju napade.

U neposrednoj blizini Tuzle, u većim i manjim naseljenim mjestima, duž komunikacije prema Doboju, Sarajevu, Brčkom i Zvorniku, bilo je većih i manjih neprijateljskih jedinica. U Lukavcu nalazilo se oko 300 domobrana i četa Nijemaca, a takođe štab i glavnina željezničke bojne koja je štitila prugu između Tuzle i Doboja. U Bukinju nalazio se ojačani vod njemačkih vojnika. U Gornjoj Tuzli, Siminom Hanu i obližnjim uporištima bila je raspoređena 3. bojna Tuzlanskog zdruga i jedna bojna domobranske domaće pukovnije. Živinice i okolne rudnike branile su jedna domobranska bojna, četa Nijemaca i artiljerijski divizion 369. njemačkog artiljerijskog puka. U rejonu Ozrena operisao je jedan četnički odred. Na spoljnim uporištima i komunikacijama koje se računaju u raznim pravcima nalazilo se ukupno oko 4500 neprijateljskih vojnika. Kad se tome doda broj vojnika u samom gradu i duž njegove periferije, onda je ukupno 8500 domobrana, četnika, ustaša i Nijemaca bilo spremno da se suprotstavi napadima jedinica pod komandom štaba Prvog bosanskog udarnog korpusa.

Za odbranu Tuzle bili su pripremljeni fortifikacijski dobro utvrđeni položaji, na sjevernoj strani: Moluhe, Piskavica, Kojšino, Gradina, Slani Bunar, Pločnik i Parlog. Najutvrđenije tačke južne odbrambene linije činile su: Crveno brdo, Ilinčica i Kužići. Dva vojnička logora, istočni i zapadni, zatim više zgrada u širem i užem centru grada, predstavljalo je prave vatrene osinjake i teško osvojive vatrene tvrđave. Spoljna linija odbrane bila je zaštićena bodljikavom žicom i nagaznim minama.

Neprijateljskim jedinicama u Tuzli i okolnim uporištima komandovao je domobranski pukovnik Sulejman Filipović, simpatizer narodnooslobodilačkog pokreta, ali je stvarnu vlast imao njemački pukovnik Kuhtner i gestapovci.

U razradi plana operacije štab Prvog bosanskog korpusa raspolagao je Sedamnaestom istočnobosanskom udarnom divizijom (Šesta istočnobosanska, Petnaesta majevička i Šesnaesta muslimanska udarna brigada), Drugom krajiškom udarnom brigadom, Majevičkim, Ozrenskim i Trebavskim partizanskim odredom, ukupno oko 3200 boraca, naoružanih puškama, puškomitraljezima, mitraljezima, protivtenkovskim puškama, ručnim bombama, minobacačima i protivtenkovskim topovima. Za napad na grad bile su planirane i brigade Šesnaeste vojvođanske udarne divizije, ali one nisu stigle i neposredno uoči početka borbe nije bila ugrožena južna i jugoistočna linija neprijateljske odbrane.

Štab Prvog bosanskog korpusa računao je na borbeno vrijednost i umijeće jedinica pod svojom neposrednom komandom i procijenio da će one dati sve od sebe da savladaju žilavog protivnika. Najviše nade polagalo se u umješnost jedinica Druge krajiške i Šeste istočnobosanske udarne brigade, da se vješto uklinjavaju u neprijateljsku odbranu, na pojedinim pravcima neprijateljima ubacuju u grad i priređuju iznenađenja. U tome su Krajišnici stekli dosta vještine i iskustva u osvajanju krajiških gradova i većih naseljenih mjesta.

U uvodnom dijelu zapovijesti za napad na Tuzlu je istaknuto: »Da bi uspješno riješili osnovne zadatke koje je Vrhovni štab NOV i POJ postavio pred naše snage u istočnoj Bosni, štab Prvog korpusa je donio odluku da izvrši akciju na grad Tuzlu, industrijsko preduzeće Lukavac i okolna neprijateljska uporišta.

Uspješno izvođenje akcije na Tuzlu je od ogromnog vojno-političkog značaja za cijelu istočnu Bosnu. Okupator i njegove sluge time gube jedno od važnijih svojih uporišta, gube bazu rudača (ugljena, soli, sode i špiritusa) neophodno potrebnih za vođenje rata. Nama pak otvaraju se široke mogućnosti za mobilizaciju ljudstva, a naročito radnika koji željno i nestrpljivo očekuju našu vojsku, stvaraju se mogućnosti za uvrštavanje u redove NOVJ muslimanske legije i Muslimana uopšte, produbljuje se već nastala diferencijacija u redovima demoralisanih četnika i omogućava se uspješno izvođenje akcija protiv njih, otvaraju se mogućnosti uspješnog vojno-političkog dejstva naših snaga u cijeloj istočnoj Bosni i učvršćenja pozicija Narodnooslobodilačkog pokreta.

U momentu pobjedonosnog nastupanja oslobodilačke Crvene armije na istoku, te pojačane aktivnosti savezničkih englesko-američkih armija u Italiji - u času kada naša slavom ovejčana NOV u Dalmaciji, Primorju, Sloveniji, Bosni, Crnoj Gori itd., oslobađajući kraj za krajem naše otadžbine, vodi teške borbe za konačno oslobođenje naših naroda - dužnost je naših komandanata, komandira, političkih komesara i svih boraca da i ovog puta, kao i do sada, izvršavajući svoju svetu dužnost prema narodu i otadžbini, daju sve od sebe za izvršenje postavljenog zadatka.. «⁷⁷

Glavnu kolonu, pod komandom Glige Mandića, komandanta Sedamnaeste istočnobosanske udarne divizije, sačinjavale su: Druga krajiška pod komandom Dragutina Stanića, Šesta istočnobosanska udarna brigada, pod komandom Miloša Zekića i Ozrenski partizanski odred, pod komandom Mehmedalije Hukića. Kolona je usmjerena da napada sjeverni, sjeverozapadni i sjeveroistočni dio grada, opštim pravcem: Muslimanska Obodnica - Štepanovići - Visoko Brdo - Mehmedovići - Kojšino-pravoslavna crkva, sjeverno od džamije, na drumu koji prolazi kroz Tuzlu.

Srednja kolona, Šesnaesta Muslimanska udarna brigada, pod komandom Salema Čerića, upućena je prema neprijateljskom uporištu Bukinju, udaljenom 3 kilometara zapadno od Tuzle, opštim pravcem: Mramor-Mramorski Potok-Pogorioci-Bukinje.

Zapadna kolona, pod komandom Veljka Lukića Kurjaka, sastava Majevički partizanski odred, Tehnička četa i jedan protivtenkovski top, imala je zadatak da savlada protivnika u Lukavcu i okolini.

Južna kolona, Šesnaesta vojvodanska udarna divizija, pod komandom Dalila Lekića, nije stigla u vrijeme predviđeno za napad, zbog borbi na prilazima 3rčkom i Bijeljini.

Petnaesta majevička udarna brigada, pod komandom Ratka Perića, zajedno sa Trebavskim partizanskim odredom, pod komandom Petra Peće, bila je orijentisana da štiti pravac prema Doboju.

Prema zapovijesti napad je trebalo izvesti 29. septembra 1943. u 21 čas.

Druga krajiška, sa Ozrenskim partizanskim odredom, kao sastavni dio glavne kolone, imala je zadatak da napadne Tuzlu opštim pravcem Brusnica-Šabali-Gaj-Parlog-Pločnik-Slani Bunar - pravoslavna crkva u gradu. Radi izvršenja Dostavljenog zadatka, poslije rastjerivanja grupe oružnika, brigada se našla na Dolaznom položaju u rejonu Obodnice i Breške. Prvi i Treći bataljon sačinjavali su udarnu kolonu, određenu da savlada protivnika na Gradini i ugrozi Istočni ogor. Drugi i Četvrti bataljon bili su udarna kolona, sa kojom je išao Dušan Egić, zamjenik komandanta brigade, koja se morala prokrasti u grad, na pristo-

77 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 407, reg. br. 10/1-1.

ru između potoka Tušanj i Slanog Bunara. Prvi i Treći bataljon su postrojeni, uoči polaska u napad, u jednoj udolini na polaznom položaju. O značaju osvajanja neprijateljskog garnizona, borcima je detaljnije govorio politički komesar Prvog bataljona Milan Makivić i zatražio da se oni svojski založe u toku napada. Borcima Drugog i Četvrtog bataljona, takode na polaznom položaju, govorio je politički komesar brigade Idriz Čejvan i naglasio od kolike je važnosti za cjelokupnu bitku infiltracija u centar grada i udar iznutra u spoljnu liniju odbrane. Za vrijeme govora političkih komesara oglasila se neprijateljska artiljerija, s vaterenih položaja na Gradini iznad Tuzle, granate zafjukale iznad glava boraca i sručile se nešto dalje na uzvišenja iza njihovih leđa. Jedna je eksplodirala u blizini, ubila vodnika Milanka Majkića Miću. Po tome se moglo zaključiti daje neprijatelj doznao za koncentracijsku prostoriju Druge krajiške i da će budan očekivati napad.

Prije napada izvršene su temeljne pripreme sanitetske službe, provjereno da li su svi vodovi, čete i bataljoni Druge krajiške snabdjeveni nosilima, zavojima i sredstvima za imobilizaciju. Referentima saniteta brigade i bataljona naglašeno je da se ranjenicima brzo ukazuje pomoć i da se hitno evakušu. Mobilisano je 30 zaprežnih kola da prevoze ranjenike u Sanitetsku stanicu divizije. Sanitetska stanica brigade se nalazila u neposrednoj blizini štaba brigade, svega tri kilometra iza linije fronta.

Sa polaznih položaja bataljoni Druge krajiške požurili su da se približe Tuzli, Neprijateljska artiljerija i dalje se oglašavala, istina nešto rjeđe, granate grominjnale pozadi bataljonskih kolona i nisu pogadale žive ciljeve. Prvi bataljon zauzeo je Parlog, približio se dobro utvrđenoj, naelektrisanom žicom i nagaznim minama zaštićenoj Gradini. Naprijed su išli bombaši, puškomitraljesci i borci snabdjeveni alatom za uklanjanje teško savladivih prepreka. Podilaženje se odvijalo uz veliku opreznost i biranje manje tučenih mjesta. Upućeni od komandira Marka Marjanovića i zamjenika političkog komesara Stojana Stojakovića, grupa boraca se domogla spleta bodljikave žice i počela je sjeći. Metalno brujanje se razlijevalo u noći, snop reflektorskog svjetla zašetao uzduž žičane prepreke i neprijateljskim vojnicima pomogao da bolje nišane. Zrna su neštedimice zapljuštala i grupa je morala ustuknuti u mrtvi ugao. I desetina bombaša i puškomitraljezaca, sa zamjenikom političkog komesara Stojanom Stojakovićem, dočekana je pravim uraganom iz prednje linije odbrane. Ruža Đermanović je izvlačila ranjenog Stojakovića, tražeći mrtvi ugao da bi mu lakše pružila prvu pomoć. Komandir Bogdan Đurašinović naputio je grupu bombaša da puzeci krenu jednom jaružicom i načine prolaz u žičanoj ogradi. Više reflektora je zasijalo i zasljepljivalo borce u nastupanju. A kad svijetlo zgasne, mnogima je trebalo vremena da se priberu, odagnaju zaslijepljenost i pribranje krenu. Pod komandom Bože Mlinarića, deo čete i Prvi vod Treće čete, pod komandom vodnika Nikole Ilijaševića, ovladali su pecarom rakije i senjakom, zarobili prvu grupu domobrana i tako ušli u spoljni dio odbrane grada Tuzle. Ostali vodovi Treće čete, pod komandom Petra Gnjatovića Kerkinje, uspjeli su, poslije nekoliko uzastopnih uzmicanja i nastupanja, da načine prolaz u žičano-minskoj prepreci i krenu naprijed prema rovovima. Neprijatelj je pravovremeno shvatio opasnost od prodora u dubinu njegove odbrane, brzo se pregrupisao da snažnije odoli naletu na grudobrane rovova. Za zatvaranje breše i potiskivanje Treće čete upotrijebljeni su laki minobacači, teški mitraljezi i ručne bombe. A pozadinu cijelog streljačkog stroja Prvog bataljona zasipale su artiljerijske granate iz topova na zaravnjenom grebenu Gradine. Štiteći jedan drugom odstupnicu, borci su se vješto izvlačili i sklanjali u mrtve uglove.

Treći bataljon, sa komandantom Milom Ševom, političkim komesarom Rajkom Lajšićem, zamjenikom komandanta Petrom Borojevićem i zamjenikom političkog komesara Vašom Polovinom, uporno je nastupao na lijevom krilu bor-

benog rasporeda brigade, sa težištem da se domogne istočne strane Gradine, da kontroliše drum ispod njene padine i ugrozi Istočni logor na ulazu u grad. Treća četa, s komandirrom Lukom Manojlovićem, političkim komesarom Kostom Banjcem, zamjenikom komandira Nikicom Mrđom i zamjenikom političkog komesara Lukom Bajićem, kad se doznalo da vojvodanske brigade nisu stigle da napadnu istočni i jugoistočni dio grada, trkom je upućena da zaposjedne trigonometar 478, sjeveroistočno od Gradine, da zaštitu bok a dijelom i pozadinu jedinica u silovitom napadu, da spriječi dolazak pojačanja neprijatelju od posada u Gornjoj Tuzli i Siminom Hanu. Vod Nikice Mrđe spustio se južnim padinama trigonometra na samu kotu 328 kod Josipovca. Ceti je pridodato odjeljenje sa teškim mitraljezom »Maksim«, sa kojim je uspješno rukovao Rade Darda. Prva četa pod komandom Branka Marčetića, Rajka Mršića, Laze Ivanovića i Mladena Pandže, napadala je nešto istočnije od streljačkog stroja Prvog bataljona, a Druga četa, sa komandirrom Vladom Bujićem, političkim komesarom Obradom Bijelićem i njegovim zamjenikom Milošem Obradovićem, na oštri završetak Gradine i drum u njenoj visini. Dva artiljerijska oruđa kartečom su zasipala padinu i borbama nisu dala prici preprekama bodljikave žice. Vod Druge čete, s komandirrom Milanom Gončinom, u kome se našao i Nedo Ljubišić, omladinski rukovodilac brigade, zaobišao je žičanu prepreku i domogao se tvrde zgrade pored druma. Puškomitraljesci Ostoja Miljević i Mladen Čušić brzo su postavili svoja Družja i otvorili vatru duž ceste prema Istočnom logoru. Puškomitraljesci Treće Sete Branko Milošević, Miloš Todorović, Dušan Novaković, Rade Kojić, Petar Mrda i drugi budno su pratili zbivanja ispred svojih položaja, spremni da otvore jragansku vatru na protivnika koji bi naišao prema Tuzli.

U pravcu napada Prvog i Trećeg bataljona vrilo je kao u kotlu, a ponekad su se mogli čuti i kruci teških ranjenika. Povici da se napreduje, i pored najtvrdih prepreka, ponekad su nadjačavali ukupnu vrevu. Dok su pomenuti bataljoni idarali u čelo i djelimično u bok neprijateljske odbrambene linije, Drugi bataljon, s komandantom Stojanom Milnovićem Stojanom, političkim komesarom Viliom Maleševićem, zamjenikom komandanta Tomom Trnjincem i zamjenikom političkog komesara Vladom Bajićem, i Četvrti bataljon, na čelu sa Pericom Vukojevićem, Miroslavom Majkićem, Mirkom Simićem i Milanovom Obadovićem, prošli su spoljnu liniju neprijateljske odbrane i stuštili se u dio grada zdužen na desnoj obali rječice Jale. U strmim uličicama dolazilo je do kratkotrajnih okršaja i neprijateljski vojnici odbijani su prema užem centru grada. Zanjnik komandanta brigade Dušan Egić tražio je da se borci domognu tvrdih grada, tako lakše zaštite od minobacačke vatre i protivnapada protivničkih južnih odjeljenja. Neke od tih zgrada, s čijih je prozora puškaralo, trebalo je zaizetiti na prepad. Komandir Prve čete Marko Budimir Mačo i politički komesar 'ero Knežević, sa zamjenicima Dušanom Savićem i Brankom Bijelićem, strogo u brinuli da se u branjene zgrade ulijeće sa što manje rizika. Ujedno su usmjeravali vodove da zatvaraju prilaze objektima koji se napadaju i spriječe nalete pojačanja. U gradskoj četvrti razlijevala se nesnosna pucnjava, ponegdje se ukapivao plamen i odsjaj manjih požara osvjetljavao je pravce nastupanja. Druga četa, koju su vodili komandir Dušan Sovilj, Vaso Krbavac, Đurđe Polovina i Slobodan Žarić, uklinila se najdublje u grad i zavijala ulijevo, prema Istočnom logoru. U nastupanju je prednjačio vod Vida Đakovića, koji su sačinjavli veoma iladi borci, skoro dječaci, neobično hrabri i uvijek spremni da smrti pogledaju u oči. Nijemcima i ustašama zasmatalo je uporno približavanje i paljba boraca lomenutog voda i osuli su pravu minobacačku kanonadu da mu prepriječe put. Eksplozije granata raznosile su krovove nekih kuća, načinjale zidove i preoralale kaldrmisane ulice. Borci su se zaklanjali za debele zidove, skoro ogluveli od etonacije očekivali da će uslijediti protivnapad protivnika. U polumraku, u dužini ulice koja ukoso savija prema centru grada, od koje se moglo lako skrenuti

istočnije, na dobro utvrđeni neprijateljski logor, kad se neprijateljsko minobacačko bombardovanje prorijedilo, nisu naišle neprijateljske jurišne jedinice.

- Čudna im neka taktika - prezrivo se oglasio zamjenik komandira (ancija) Polovina. - Da mi krenemo dalje u čaršiju - zatražio je saglasnost kon-šana Sovilja. - Da se spustimo obali rječice i koristimo njeno korito.

- Naše nastupanje zavisi od uspjeha na spoljnoj liniji odbrane, na Gradini i ostalim pravcima - objasni Sovilj trenutnu nedoumicu. - A tamo se još ogorčena borba. Tako mi je prenio komandant Stojanda.

U riječi ih prekinu ponovljeno minobacačko bombardovanje. Mi granate su češće i gušće zaredale, uzdrmale niz kuća u kojima su borci prikriveni iščekivali da odbijaju protivnapade. Pregršt gelera sasjekla je vodnika vida Đakovića kad je pošao prema čelnoj desetini. U pomoć su mu priskočili Uroš Stojaković desetar Drago Sakradžija, uvukli ga u jednu zgradu, ali je njegovo srce već prestalo da kuca. O gubitku vodnika prostrujalo je od borca do svi su se nemušto zaricali da će osvetiti palog druga. Minobacačka paljba malo smanjila i pojačali se okršaji u dubini ulice. I Četvrti bataljon bosono vododerinom potoka pored drvenih tornjeva bunara za eksploataciju soli, grad i započeo ulične borbe. Prva četa, s komadirom Gavrom Pamčfe neprijateljsku jedinicu koja je pohitala da pojača spoljnu odbranu joj ozbiljne gubitke. Druga četa, s komandnirom Nikolom Obradović je sadejstvovala sa susjednom četom Drugog bataljona, postizala uspjeh u osvajanju nekoliko zgrada i odbijanju protivnapada protivnika. Noe se brzo topila i još se nije mogao predvidjeti ishod borbe na pravcima napada jedi krajiške brigade.

Prvi bataljon Šeste istočnobosanske udarne brigade osvojio je Molu, prešao rijeku Jalu i potukao protivnika u rudniku Kreki. Poslije zauzmu, Treći bataljon i Četvrti bataljon stigli su na domak Zapadnog tog tili se u žestoku borbu. Jurišom je zaplijenjena baterija topova ali je padom neprijatelja preoteta i bataljoni su morali uzmaći na položaje pogodnije za odbranu. Drugi bataljon napadao je Kojšino i nije ga mogao zaneti

Šesnaesta muslimanska brigada zauzela je Bukinje, zapadno od Tuzle, prešla komunikaciju prema Doboju i Jalu, produžila prema Kožićima j Crvenom brdu, jugozapadno od grada.

Majevički partizanski odred, s komandantom Veljkom Lukićem Kurjakom, zarobio je skoro cijelu neprijateljsku jedinicu u Lukavcu i osigurao Doboja.

Petnaesta majevička brigada i Trebavski partizanski odred, s komandantom Ratkom Perićem, bili su na isturenim položajima u rejonu Gračanjke i očekivali napad jače borbene grupe »Fišer«, sastavljene od jednog batajona 369. njemačkog puka, jednog ojačanog bataljona 187. njemačke rezervne divizije, dijelova Brandenburškog puka i jednog bataljona 4. lovačke pukovnije. pomenuta grupa je namjeravala da stigne u Tuzlu i pojača odbranu ugroženog garnizona.

Protivnapadi žilavog protivnika, često i žestoka vatra iz minobacača i artiljerijskih oruđa, krstarenje i paljba iz tenkova i oklopnih vozila, primorali su jedinice Druge krajiške i Šeste istočnobosanske brigade da se povuku sa dostignutih linija u gradu, da se udalje od spoljne linije odbrane, predahnu i sačekaju nova naređenja. Povlačenje je prošlo sasvim organizovano, prema zamisli štabova bataljona. Tom prilikom nije bilo gubitaka. Pali i ranjeni borci iznijeti su dalje od vatrenih položaja. Referenti saniteta i četne bolničarke Ruža Đermanović, Pava Kurut, Deva Topić, Savka Mandić, Zora Mićević, Mara i Smilja Cibrilo Jovanka i Ruža Bundža i druge svestrano su ukazivale pomoć ranjenim drugovima i nastojale da im olakšaju bolove. Brigadni ljekar Hajro Kulenović, uz svesrdnu pomoć Milke Šinik vršio je manje hirurške zahvate u brigadnom previjahštu i

teškim ranjenicima pomagao da lakše podnesu transportovanje do divizijske bolnice u blizini Srebrenica.

Štab Druge krajiške, s komandantom Dragutinom Stanićem, političkim komesarom Idrizom Cejvanom i njihovim zamjenicima Dušanom Egićem i Vojkanom Lukićem, odmah je analizirao borbenu situaciju, sagledao dobre i loše strane minule noćne borbe. Nedvosmisleno iznijeto je da borcima, vodnicima, delegatima vodova, komandirima i političkim komesarima četa ne odgovara povlačenje sa dostignutih položaja, pogotovo u gradu, da gundaju i prigovaraju da to nije dobro i da se suviše rizikuje. Mnogi su bili mišljenja daje daleko prihvatljivije da se sklanjaju u tvrde zgrade i ostale fortifikacijske objekte, da ih ne prepuštaju protivniku i ponovo krvare dok ih zauzmu. Njihova zapažanja su se podudarala sa mišljenjima većine članova štaba brigade i štabova bataljona. Sve je to prenijeto komandantu korpusa, Kostu Nađu i komandantu glavne kolone, Gligi Mandiću, komandantu divizije. Komandant brigade Dragutin Stanić bio je izričit u stavu da se osvojene gradske četvrti pokušaju odbraniti i održati u toku narednog silovitog napada, da budu odskočna podloga za osvajanje neprijateljskog garnizona. Njegov je prijedlog prihvaćen i naredne noći biće samo djelimičnog povlačenja iz nizine grada, na objekte na njegovoj padini, odakle je lakše uočavan pokret neprijateljskih jedinica i otkrivane njihove namjere. Inače procijenjeno je da je nepovoljan ishod udara bio i u tome što nisu napadnuti južni i jugoistočni neprijateljski položaji na domaku grada. Sa dominantnog visa Ilinčice, neprijatelj je pružao pomoć ugroženim jedinicama u gradu i pomagao njihov protivnapade.

Na položajima nedaleko od grada, borci Druge krajiške uznemiravani su dejstvom neprijateljske artiljerije i nisu se čestito mogli odmoriti za naredni potvrat. Granate, na sreću, nisu pronalazile ciljeve i najčešće su prebacivale ili podbacivale. U više navrata neprijateljski vojnici izlazili su iz rovova i bunkera na Gradini, upućivali se žičanim preprekama da zatvore više breša koje su borci Prvog i Trećeg bataljona Druge krajiške načinili u toku noći. Čim bi glave sa šljertovima nadvisile rovove, zapuzale niz padinu, bile bi dočekivane dosta preciznom puškomitraljeskom i puščanom vatrom. Vojnicima nije preostajalo ništa povoljnije nego da uzmiču nazad. Čarkanje je trajalo skoro cijeli dan i ništa se bitnije nije promijenilo. S Gradovrha borci Trećeg bataljona imali su dobar prejed istočnog dijela grada, neprijateljskog logora, komunikacije prema Gornjoj ai/li i Zvorniku, brzo reagovali na svaki pokret neprijateljskih jedinica i otvarali atru. Dolijetali su neprijateljski avioni, izručili nekoliko bombi i mitraljirali ikolne šumarke. Međutim, njihov glavni cilj bio je - da održavaju vazdušni most a blokiranim garnizonom, da dopremaju tovare municije i ručnih bombi. To su lotvrđivale bijele kupole padobrana, sa teretom ratnog materijala, koje su poreraeno lepršale iznad grada i prizemljivale se bliže Zapadnom logoru.

Na osnovu pisma dobijenog od Mustafe Vilovića, sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Tuzli, moglo se zaključiti daje većina domobrana raspoložena da pojže oružje i stupe u jedinice Narodnooslobilačke vojske. U štabu Sedamnaeste ivizije i štabu Prvog bosanskog korpusa razmijenjena su mišljenja šta konkretno da se preduzme. General-major Košta Nađ i pukovnik Gligo Mandić odlučili u da se domobranima uputi ultimatum da se bezuslovno predaju i da se istovremeno izvrše temeljne pripreme za naredni napad. Komandi odbrane Tuzle ipućen je ultimatum, oko 14 časova, u kome je zahtijevano: »Tačno smo obavješeni da garnizon Tuzlu sačinjavaju u većini hrvatski časnici, dočasnici i domobani, koji ne mogu niti smiju biti neprijatelji Narodnooslobodilačke vojske koja odi borbu za slobodu hrvatskog i ostalih naroda Jugoslavije.

Mi ćemo napad na Tuzlu nastaviti i po svaku cijenu je zauzeti. Pozivamo vas a odmah po prijemu ultimatumu predate našim jedinicama grad Tuzlu. Ako iko postupite garantujemo svima časnicima, dočasnicima i domobranima hr-

vatske vojske, kao i svima vojnicima i starješinama muslimanske milicije (legije), potpunu ličnu i imovnu bezbjednost. Svima onima koji iz bilo kojeg razloga ne bi htjeli da stupe u redove naše Narodnooslobodilačke vojske omogućićemo slobodu i nesmetan odlazak svojim kućama preko naše teritorije.

Ukoliko ne pristajete na ovaj naš ultimatum, izdaćemo naređenje našim jedinicama da bezuslovno uništavaju svakog ko bude pružao otpor i da počnu uništavanje i paljenje kako vojnih objekata, tako i čitavog grada.

Kada naše jedinice ovladaju gradom uz borbu, tada neće važiti naš stav prema domobranskoj vojsci i legiji, već će svaki onaj koji do toga časa ne bude položio oružje biti smatran kao okupator i prema njemu će se najnemilosrdnije postupiti.

Najhitnije odgovorite na ovaj ultimatum po donosiocu istog, jer je to u interesu i vašem i stanovništva Tuzle...«^{77a}

Odgovor na ultimatum nije stigao. U štabu Sedamnaeste divizije, koji je objedinjavao napade svih brigada i odreda u napadu na neprijateljski garnizon i okolna uporišta, odmah je procijenjeno da se neprijatelj nada pomoći iz Doboja i Brčkog, da odugovlači i iskreno ne misli da položi oružje. Baš u tim časovima njemačka motorizovana borbena grupa »Fišer« stigla je u Gračanicu i žestoko napala jedinice Petnaeste majevičke udarne brigade i Trebavskog partizanskog odreda. Nekoliko puta dolazilo je do juriša i protivjuriša. Nijemci su otjerani prema Doboju i preko Spreče u okrilje ozrenskim četnicima.

Bataljoni Druge krajiške pripremljeni su očekivali mrak da krenu u napad. U njihovom borbenom rasporedu i pravcima nastupanja ništa bitnije nije mijenjano. U komandama četa su održani sastanci sa vodnicima i desetarima da se pobliže upoznaju sa planom nastupanja i obavijeste da se zauzete zgrade, objekti i ulice neće olako napuštati. Predočeno je, takođe, da se ispred spoljne neprijateljske linije odbrane ne smije olako uzmicati, daje korisnije kopati rovove i zaklone i protivnika stalno ugrožavati. Sve su ovo vodnici i desetari prenijeli borcima i zatražili da se svojski zalažu, kako su to uvijek činili, u napadu i odbrani. Od boraca Prvog bataljona posebno je zatraženo da pokušaju učuktati neprijateljske minobacače i topove, čija je dobro proračunata paljba ometala nastupanje jedinica na širem prostoru.

KROZ MINSKA POLJA I ŽIČANE PREPREKE

Borci Prvog bataljona pošli su s polaznih položaja i približavali se neprijateljskoj odbrambenoj liniji ispod Gradine. Prema dominantnom visu orijentisala se Druga četa, s komandirskom Bogdanom Đurašinovićem, s namjerom da savlada brojne prepreke i podide neprijateljskoj artiljeriji. Komandant Milan Zgonjanin, u razgovoru s komandirskom čete, nije krio da očekuje veći uspjeh nego prethodne noći. Komandir Đurašinović kratko je uzvratio da sve razumije, pošao u mrak i vodove poveo na žičano - minske prepreke. Iz neprijateljskih bunkera zaštekali su puškomitraljezi, njima se pridružili minobacači i topovi sa grebena Gradine i eksplozije granata počele preoravati zemlju na pravcu nastupanja Druge čete. Borci su prilegli na vlažnu travu, u prirodne zaklone i uznemireni iščekivali da topovi i minobacači istutnje svoje, da granate podbace i prebace. Neke su, istina, grominjale pozadi, ali su mnoge zaredale u blizini streljačkog stroja i pregršti gelera zasipale unaokolo. Smrtno su ranjeni Đoko Grujić, Nikola Jeličić i Jovo Rujević. Na pravcima nastupanja Prve i Treće čete granate su takođe eksplodirale, ali nisu nanosile gubitke. Stoga su borci lakše nastupali i podilazili sablasno uzdignutoj žičanoj prepri. Komandir Druge čete nije podnosio zastoje i prvi je krenuo dovikujući vodnicima da ga slijede. Borci su četvoronoške pošli da izbjegnu snopove puškomitraljeskih i puščanih zrna. Neki su se domogli ži-

ane ograde, počeli je kidati priručnim alatom i kundacima oružja. Načinjeni su mali prolazi za bombaše da se prvi zapute na obližnje bunkere. Žestoka paljba se razlijevala duž cijele Gradine, prema barutnom magazinu i drumu ispod uzvišenja. Najviše je tutnjalo ispred žičanih prepreka i bunkera. Komandir Đurašinović išao je za bombašima koji su se namjeravali prokrasti kroz žičanu prepreku, između dva bunkera, stići artiljerijskim oruđima i učiniti svoje. U jednom trenutku, dok su se provlačili kroz spletove žice, svi su ogluvjeli i poletjeli u vis. Neki su se ošamućeni pribrali i pripitali šta je bilo? Komandir je jauknuo. Pritrčali su mu vodnik Avdo Burić, Đorđe Baroš Maći i nekolicina boraca i iznijeli ga sa vatrene linije. Komandu nad četom preuzeo je Božo Mlinarić i tražio da se nikako ne popušta. Jedan bunker je uništen i borci su produžili na kosinu Gradine. Cijevi topova okrenute su da kartečom zasipaju grupe boraca koji su prošli prednju liniju odbrane. Srećom, gubitaka nije bilo, ali se dalje teško moglo uspinjati. Kartečom, puščano - mitraljeskom i minobacačkom vatrom zadržavane su u nastupanju i odbijane Prva i Treća četa. Borcima se činilo da se neprijateljski vojnici smišljenije i upornije brane nego minule noći. Nešto slično dešavalo se i na pravcu nastupanja Trećeg bataljona, na lijevom krilu borbenog rasporeda Druge krajiške. Treća četa, uglavnom raspoređena na Gradovrhu i na njegovim južnim padinama, bila je nešto dalje od domašaja neprijateljske ubitačne vatre, a Prva i Druga su krenule pod spletove bodljikave žice i niz bunkera. Prepreke su pokidane na nekoliko mjesta, ali zaprečna artiljerijska vatra je bila najneprohodnija prepreka. Geleri su prosto kosili i nisu dali da se izviri iz zaklona.

Drugi i Četvrti bataljon, s komandantima Stojanom Milnovićem Stojandom i Pericom Vukojevićem, zamjenikom komandanta brigade Dušanom Egićem, uz savladavanje manjeg otpora kod slanih bunara, uspjeli su ući u sjeverni dio grada i upustili se u ulične borbe. Njihova je namjera bila da zalaze dublje u grad, da savladaju brojne vatrene tačke, da stignu Istočnom logoru i zgradi oficirskog doma. Prva četa, s komandiriom Markom Budimirom Maćom, i Treća četa, s komandiriom Gojkom Vokićem, bez borbe su se provukle u grad i približile zgradi Dolnice. Građani Tuzle su radosni dočekivali svoje oslobođioce, mnogi im pomagali da se bolje snađu u zamračenim ulicama i sokacima. Nisu izostale ponude hrane i pića. Najviše je bilo baklave i ostalih slatkiša. U pojedinim ulicama kućama su nudene pune tepsije baklave i gurabija. Borcima nije bilo jasno 3tkud odjednom tolike ponude i puškomitraljezac Ilija Bigić upitao je jednu djevojku:

- Reci, djevojko, otkud ovoliko djakonija...?

- Naspremale smo, cio dan mijesile kolače, pite i pogače. Znali smo da ćete se vratiti da nas oslobodite. Ajde, uzmite - nutkala je omladinka Esmā borce. - Donijeću još...

Napolju je treštalo od pucnjave i dumbaranja bombi. Začulo se brujanje morora. Borci Treće čete su zauzeli busije iza prozora i vrata niza kuća u stiješnjenoj ulici. Okloпно vozilo se ukazalo u njenom vrhu, otvorilo vatru iz mitraljeza, zašlo ^ajedan ugao, a plamteće cijevi oružja tako podesilo da mecima zasipaju dubinu ilice. Ono se, očigledno, nije usuđivalo da naleti pored tvrdih zgrada, u borbeni •asporod desetina, na protivtenkovske puške i ručne bombe. Vodnik Nikola Podović glasno je žalio što neće upotrijebiti svežanj odšrafljenih ručnih bombi 3d čije bi se eksplozije zaljuljao i planuo najveći tenk. Na domaku zgrade bolnice okloпно vozilo je naišlo na vodnika Mirka Predojevića koji je upotrebio flašu nenzina i prekratio mu nastupanje.

I jedinice Četvrtog bataljona su zašle dublje u grad, čak se uklinile u jednu •d većih ulica. Puškomitraljezac Marko Drljača i njegov pomoćnik Marko Koračević su istureni u otvor gradskog kanala da rafalima sačekaju neprijateljske jedinice kad nalete, da ništa ne propuste u dubinu ulice. A sa strane, u tvrdim

kućama, u prizemljima i na spratovima, nalazila se cijela četa boraca spremnih da se pridruže puškomitraljescu i njegovom pomoćniku i odbijaju najjače protivnapade. Komandant bataljona Perica Vukojević je brinuo o ukupnoj borbenoj situaciji, na osnovu toga usklađivao napredovanje četa, često se konsultovao sa zamjenikom komandanta brigade Dušanom Egićem i komandantom Drugog bataljona Stojanom Milnovićem Stojandom. Sva trojica, sa svojim najbližim saradnicima, bili su saglasni daje dublji ulazak u grad, zrakasto nastupanje i razvlačenje jedinica, dosta riskantno dok se ne osvoje dominantne spoljne linije odbrane na Gradini, Kojšinu i ostalim pravcima. Osnovno je bilo da pomenuti bataljoni privuku što više protivničkih snaga, da ih vežu za sebe da ne bi pohitale da pojačaju spoljnu odbranu. A tamo se i dalje krvarilo, napredovalo stotinak metara, uzmicalo na liniju podilaženja, opet polazilo na bunkere i spletove bodljikave žice. U ponoćnim časovima, bez obzira na žilav otpor protivnika, jedinice Druge krajiške nisu popuštale. . .

Bataljoni Šeste istočnobosanske brigade, s komandantom Milošem Zekićem, jurišom su satjerali neprijatelja u zgrade Zapadnog logora, domogli se nekoliko artiljerijskih oruđa, onesposobili ih u trenutku protivnapada neprijatelja i odstupili na pogodnije položaje. Jedan bataljon uporno je napadao Kojšino i nije mogao naprijed.

Šesnaesta muslimanska brigada, s komandantom Salemom Čerićem, zauzela je južne položaje neprijateljske odbrane grada, podišla dominantnom visu Hinčici, u svanuće izvršila juriš, savladala i zarobila neprijateljsku jedinicu, zaplijenila njeno oružje i opremu.

Iz Brčkog je nastupala 5. domobranska lovačka pukovnija da pritekne u pomoć tuzlanskom garnizonu, ali je odbijena od jedinica Treće vojvodanske udarne brigade.

Pukovska borbena grupa »Fišer« ponovo je napala položaje Petnaeste majevičke brigade i osvojila Gračanicu. Štab brigade nije se mirio sa nastalom nepovoljnom situacijom i donio je odluku da se bataljoni pregrupišu i jurišaju na protivnika. Protivnapad je izveden na prostoru od Boljanica do Donje Lohinje. Na drumu se vodila borba prsa u prsa. Neprijatelj je primoran, uz gubitke oko 50 ubijenih i zarobljenih vojnika, da umakne prema Doboju i preko Spreče na Ozren. Zauzeta je željeznička stanica Miričina, zarobljeno 80 neprijateljskih vojnika, porušena željeznička pruga i nekoliko mostova.

U zoru su Drugi i Četvrti bataljon Druge krajiške kombinovanim protivudarom neprijatelja primorani da se povuku nešto dalje od prilaza centru grada. Štabovi bataljona i komande četa sada su se postarali da neke jedinice ostanu zabarikadirane u pojedinim tvrdim zgradama, da se ostale izvuku na prihvatni položaj na prostoru između Gradine i Kojšina i tu predane. Jedan vod Treće čete Drugog bataljona ostao je u zgradama na izlazu iz grada, dobro pripremljen da odbija neprijateljske juriše i tenkove. Borba praktično i danju nije prekidana. Bilo je manjih i većih čarki, artiljerijskog i minobacačkog bombardovanja. Dolijetali su i neprijateljski avioni i bombe izručivali, uglavnom, iza jedinica Druge krajiške.

U gradu se štošta promijenilo. Njemački pukovnik Kuhtner preuzeo je komandu nad odbranom Tuzle i sebi potčinio sve ustaške, domobranske i njemačke jedinice, policiju i žandarmeriju, s namjerom da ih primora da se uporno brane i ne predaju. Nijemci iz Komande garnizona i gestapovci, vodeći znatan broj zatvorenika, pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, koje su držali u gradskom zatvoru, došli su na Gradinu da pojačaju njenu odbranu, znajući da od toga dobrim dijelom zavisi odbrana cijelog grada. I pored toga što su bili pod strogom kontrolom, Nijemaca i ustaša, većina domobrana bili su pokolebani i spremni da obustave borbu. U tome, istina, nisu bili dovoljno izričiti i određeni, što se vidi iz pisma stožera Domobranske dobrovoljačke pukovnije, 1. oktobra,

komandantu Prvog bosanskog korpusa, u kome se poručuje: »Žrtve i s jedne i s druge strane potpuno su nepotrebne, tim više što svi znamo od koga dolaze. Domobranstvo, kao i mi svi smo uz vas. Preduzete su mjere da se riješimo onih koji nas sputavaju. Mi smo sporazumni da omogućimo zauzeće Tuzle bez većih žrtava. To bi i ranije učinili, ali smo u teškoj situaciji i što nismo bili na vrijeme obaviješteni. Radi toga, molimo, po odobrenju zapovjednika Zdruga, da se najžurnije utanači sastanak između njega i Vašeg predstavnika, te da taj sastanak što prije omogućite i osigurate. Do toga momenta ne preduzimajte nikakve mjere radi sporazumnog dogovora o lakšem zauzeću Tuzle.

Molim hitan odgovor po donosiocu ovog pisma. Pob. - »Domdo« pukovnije, satnik Hadžialijagić.«⁷⁸

Predloži domobranskog štaba primljeni su obazrivo. Komandant i politički komesar korpusa, Košta Nađ i Vlado Popović, odmah su zaključili da domobranci taktiziraju i da žele dobiti u vremenu. Sa ovakvim mišljenjem pismo domobranskog stožera poslato je štabu Sedamnaeste udarne divizije da napiše odgovor domobranima da se predaju. Komandant divizije Gligo Mandić, sa svojim saradnicima, napisao je slijedeći odgovor: »Primili smo od vas dopis od 1. oktobra 1943. godine, pisan u 13,15 časova, na koji vam odgovaramo slijedeće:

1. Tačno je da su žrtve uzaludne ali samo sa vaše strane, jer žrtve koje daju borci naših jedinica vode ka oslobođenju naših naroda ispod jarma fašističko-švapskog okupatora. Žrtve pak sa vaše strane su i uzaludne i glupe jer se daju za spasavanje tuđina - okupatora koji se već nalazi na izdisaju.

2. »Tuzla mora pasti« - glasi naredenje koje smo izdali našim jedinicama. Taj uzvišeni zadatak naše svete narodnooslobodilačke borbe naši borci će izvršiti i po cijenu najvećih žrtava. Svaki otpor biće nemilosrdno skršen bez obzira od koga dolazio. U izvršenju toga zadatka mi treba da radimo brzo i zbog toga nismo u stanju da utanačimo i održavamo sastanke, već vam zbog toga pišemo i odgovaramo.

3. Skloni smo da vjerujemo u iskrenost navoda u vašem dopisu, pa ako je tačno kao što kažete da su poduzete mjere da se riješite onih koji vas sputavaju, onda mi u ime Narodnooslobodilačke vojske... zahtijevamo:

a) Do večeras najdalje do 20 časova po starom jugoslovenskom vremenu pristupite likvidaciji Nijemaca u Tuzli, što je vrlo izvodljivo, jer istih kao što smo obaviješteni, ima mali broj.

b) Ukoliko pak niste spremni da to izvršite, onda najdalje do 20 časova a sa vašim snagama izbjegnite u Donje Brđane ili Donje Dubrave.

c) Ako ne postupite po gornjem bićete odgovorni za sve žrtve koje bi došle kao posljedica neizvršenja gornjih zahtijeva...«⁷⁹

Odgovor je upućen nešto poslije 16 časova, jedinice Druge krajiške i Šeste istočnobosanske brigade upozorene su da strogo kontrolišu razvoj situacije u gradu i na nezauzetim spoljnim linijama neprijateljske odbrane. Ništa se neobično i dalje nije događalo osim povremenog puškaranja na čvrsto posjednutim položajima. Domobranske jedinice nisu se pojavile ni na mjestu određenom za predaju.

TUZLA JE MORALA PASTI

U toku dana vršene su temeljne pripreme za nanošenje poraza neprijateljskim jedinicama u Tuzli. Štab Prvog bosanskog korpusa uvidio je daje neophodno više ugroziti istočnu stranu odbrane grada i Prvoj vojvođanskoj udarnoj brigadi naredio, 1. oktobra, da usiljenim maršem dođe Gornjoj Tuzli, da savlada

78 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 117, reg. br. 3/4-1.

79 Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 18, dok. 6.

neprijateljsku bojnu, nastupa preko Siminog Hana i upadne u istočnu stranu grada. U obavještenju napomenuto je: »Na liniji Gradovrh-kota 328 (kod Josipovca) nalaze se dijelovi Druge krajiške brigade, pa kad izbijete na tu liniju, uhvatite vezu sa našim jedinicama, sa kojima ćete sadejstvovati u likvidaciji Tuzle. . .«⁸⁰

Ujutro je divizijskom naredbom zatraženo da jedinice Druge krajiške, Šeste istočnobosanske i Šesnaeste muslimanske brigade održe zauzete položaje, vrše pripreme za ofanzivne akcije, osvajaju neprijateljska uporišta, ulicu po ulicu i kuću po kuću. U skladu s tim, u jedinicama Druge krajiške je istaknuto, da je zauzimanje Tuzle od ogromnog vojnog i političkog značaja, ali se sve snage moraju sasrediti da se neutrališe neprijateljska artiljerija koja je nanijela dosta gubitaka i bila trn u oku svim borcima i rukovodiocima. Štab brigade odredio je pravce nastupanja jedinica. Prvi i Treći bataljon su određeni da idu na Gradinu, da udare s čela i vrše obuhvat na lijevom krilu borbenog rasporeda. Drugi i Četvrti bataljon imali su zadatak da znanim ulicama i sokacima prodiru u grad, vrše obuhvat na desnom krilu i Gradinu ugrožavaju s leđa. Komandant brigade Dragutin Stanić, njegov zamjenik Dušan Egić, politički komesar Idriz Čejvan i njegov zamjenik Vojin Lukić Vojkan i obavještajni oficiri Zvonko Grakalić i Đuro Poljak došli su blizu vatrenog položaja da neposredno rukovode napadom i bataljone podstiču da smjelo i uspješno nastupaju.

U 20 časova i 30 minuta počeo je opšti napad. Borci Prvog bataljona su se stuštili na žičanu prepreku, brzo je savladali i požurili uzbrdicom. Bombaši su likvidirali nekoliko bunkera i otvorili nešto širi ulaz u neprijateljsko osinje gnijezdo. U mraku su trčevali rafali, gruvale bombe, radili kundaci i bajoneti. Kadkad su se čuli i ljudski krici i povici da se juriša. Na Gradinu, u pomoć Prvom bataljonu, upućena je Druga četa Drugog bataljona. Tu je poginuo Vid Četić i teško ranjen zamjenik komesara Salih Dupanović. Topovi su opet bjesomučno tukli, ali su granate prebacivale streljački stroj u nastupanju. Njemački oficiri su komandovali na svom jeziku da se raspali kartečom i zadržava lavina Krajišnika. A borci Prvog bataljona, riješeni da ne ustuknu, skoro u horu izvikivali su:

- Udri Krajino, rodilo ti žito! Nagari Stevanija! Razbrucaj! Ne daj bandi da umakne! Hvataj ih žive...!

Smjelo su išli i borci Trećeg bataljona, pokidali bodljikave prepreke i vatru sasređivali na artiljerijska oruđa. Dva voda Druge čete zauzela su zgradu trošarine i mogla osujetiti pristizanje pojačanja iz Istočnog logora. Ubitačnim dejstvom puškomitraljezaca Mladena Čušića Šoše i Ostoje Miljevića, sa prozora zgrade trošarine, odbijena su dva naleta jurišnih neprijateljskih grupa, ali su se pojavili tenkovi. Jedan je prišao sasvim blizu i topovsku i mitraljesku cijev okrenuo u prozor zgrade u kojoj se zatekao vod boraca. Grunule su granate i zaštekali mitraljezi na kupoli tenka. Borci su se spasavali iskačući kroz prozor na suprotnoj strani zgrade. Od eksplozije su se rušili zidovi, popuštao krov i crijev se rasipao naokolo. Iza zgrade trošarine nalazio se okomiti zasjek i borci nisu mogli na tu stranu. Trčali su sjevernom uglu, otvarali vatru i uzimali u mrak. U nevolji, po naređenju komandira Vlade Bujića, priskočio im je u pomoć vod Vojislava Kečana i pokušavao odbiti prednji tenk iz kojeg je stalno žiškalo oružje. On se nije mogao odbiti puškomitraljezima i ručnim bombama i više se ustremio prema sjevernoj strani zgrade. Vodnik Milan Gončin i puškomitraljezac Mladen Čušić Šoša, štiteći odstupnicu drugovima, našli su se licem u lice s čeličnom grdosijom i bombama pokušali zaustaviti neman, ali su obojica pokošeni mitraljeskim rafalom. Donijete su protivtenkovske puške da prekrate hod tenkova, da im ne dopuste da zađu za leđa borbenog rasporeda Prvog i Trećeg bataljona. Tenkovi su osjetili opasnost i privremeno ustuknuli. Obuhvatni napad na lijevom krilu donekle je pojačan. Puškomitraljezac Ostoja Miljević zasi-

>ao je rafalima puškaricu isturenog bunkera, drugovima omogućavao da se >rokradaju sa strane betonskog utvrđenja i zadihani hitaju vrhu teško osvojitog prežuljka. Među njima su prednjačili Miloš Đaković, Simeun Timarac, Ljubomir Žavić, Rajko Popović, Luka Kojić, Obrad Bijelić, Rajko Mršić, Vid Torbica, Milan Vuković, Gojko Milojica, Nikola Ilijašević, Božo Mlinarić, Marko Marjanović, Pe-;ar Gnjatović, Vlado Bujić, Branko Marčetić, Dušan Mutić, Lazo Ivanović, Mla-;den Pandža, Miloš Obradović, Ruža Đermanović, Deva Topić i drugi. Topovi su Dili na dohvat ruke. U tom času komandant Zgonjanin doletio je u streljački stroj i podviknuo:

- Za mnom, drugovi!

Na njegov poziv se razlijegao borbeni poklič iz stotine grla, prava ljudska la-;vina stuštila se na položaje artiljerije i počeo je rijetko viđeni obračun. Preživjeli neprijateljski artiljerci uzmicali su u mrak da iznesu živu glavu i grabili vrhu Gra-;dine. A tamo su se nalazili Nijemci, feldžandarmi, gestapovci, sa pukovnikom Kuthnerom, riješeni da ne popuste, grozničavo pripremajući protivnapad. Nje-;mački pukovnik tražio je da se tenkovi i oklopna vozila, po cijenu da budu uniš-;teni, upute na Gradinu i upuste u borbu. Borci Prvog bataljona osvajali su jedno la drugim artiljerijska oruđa i umorna im lica obuzimalo zadovoljstvo. Komandant Zgonjanin potražio je artiljerce među borcima u namjeri da topove okrene da tuku Istočni logor i komandantu brigade Staniću poslao ceduljicu na kojoj e pisalo: »Topovi su zauzeti. Pripremamo se da ih upotrebimo da raspale po neprijatelju.« Razdragani Stanić je dograbio telefonsku slušalicu i komandantu korpusa javio radosnu vijest. Zadovoljan uspjehom, Košta Nađ je odgovorio:

- Dobro je to, drugovi Krajišnici. Znao sam da ćete osvjetlati obraz...

Nešto kasnije, kad je Stanić spustio slušalicu telefona kurir je opet banuo z mraka i zblanut progovorio:

- Topovi su preoteti.

- Šta reče, družo - nije mu Stanić povjerovao.

- Švabe navalile sa tenkovima, sa vrha Gradine, oteli topove.

Komandant brigade je izdužio vrat i napregao sluh da razazna šta se dešava iedaleko od komandnog mjesta. Žestoka pucnjava je potvrđivala da se nemilo-;rdna i žestoka borba sve više pojačava. Čula se i buka tenkovskih motora. Nešto e hitno moralo preduzeti. Čejvan je namjeravao, iako mu je bilo neugodno, da ;omandantu Korpusa javi da su topovi izgubljeni. Stoga se okrenuo komandan- u Staniću i progovorio:

- Da Kostu javimo šta se dogodilo.

- Ne bi to...

- A šta ćemo...?

- Zna se. Opet na topove. Otimaćemo ih i oteti.

- Druge nema - prihvatio je Čejvan.

Odmah su preduzete mjere da se jedinice pregrupišu, vatrenim obručom >pašu cijelu Gradinu i nepopustljivo napadaju.

Od komandanta Drugog bataljona Stojana Milnovića je zatraženo da Drugo dio Prve čete izvuče iz uličnih borbi u gradu i hitno uputi u bok i leđa nepri-;ateljske posade na Gradini. Komandantu Trećeg bataljona Mili Ševi je nared-;e-10 da, uz isturanje zaštitnih dijelova prema Istočnom logoru i drumu za Simin Tan, pojača udare u desni bok neprijateljske odbrambene linije. Istovremeno ;u pojačani napadi u gradu. Treća četa i dijelovi Prve čete Drugog bataljona ug-;ožavali su zaleđinu Istočnog logora i našli se sasvim iza leđa uporišta na Gra-;lini. S njima su uporedno nastupale i čete Četvrtog bataljona. Stojan Milnović, \Aile Malešević, Tomo Trninić, Vlado Bajić, Perica Vukojević, Miroslav Majkić, Vlrko Simić i Milan Obradović bili su u borbenom stroju, podsticali da se os-;vajaju dobro branjene vatrene tačke i ugrožava pozadina neprijateljske odbrane ta sjevernoj i istočnoj strani grada.

Jedinice Šeste istočnobosanske brigade izvele su nekoliko juriša na neprijateljsku artiljeriju kod Zapadnog logora, na zgrade u njegovoj blizini, utvrđeno Kojšino i druge vatrene objekte. Znatniji uspjeh je postignut potiskivanjem neprijateljskih jedinica u logorske zgrade iz kojih su se žilavo branile.

Borci Šesnaeste muslimanske brigade nastupali su od Iličice, stigli u centar grada i osvojili dobro branjenu željezničku stanicu.

Na Gradini smjenjivali su se juriši i protivjuriši. Tu je neposredno i komandant brigade Dragutin Stanić, prati i usmjerava dejstva. Protivtenkovskim puškama i ručnim bombama odbijani su naleti tenkova koji su vješto manevrisali i izbjegavali pogotke. Oni su, u stvari, štitili grupu od stotinak Nijemaca i ustaša, nalazili se u njenoj blizini da joj pomognu, u kritičnom trenutku, da se probije iz okruženja i bježi prema Zvorniku. Topovi su sada manje dejstvovali i više su branjeni iz puškomitraljeza i pušaka. Raspoređeni u polukrugu, borci Prvog i Drugog bataljona ležali su u blizini topovskih cijevi i na vatru protivnika odgovarali pravim uraganom. Komandir čete Marko Budimir Mačo se odjednom podigao iz zaklona, napunjeni pištolj podigao u visinu očiju i borcima doviknuo:

- Na topove, drugovi!

Poletio je prvi. Uporedo su trčali vodnici vodova, desetari i borci, u borbenom zanosu protivnika pozivali da se predaje. Neki su i pali uskačući u rovove, podilazeći oruđima, hvatajući punioce i poslužioce. Božo Despot pao je od kuršuma iz neposredne blizine. Oruđa su otimana i žrtve se povećavale. Ujurišu poginuli su: Jovo Jojić, Dejan Kondić, Vid Četić, Milan Končar, Milica Kolaković, Obrad Knežević, Drago Kovačević, Cvijana Lukić, Ljubo Marić, Dušan Mirković, Đorđo Stupar, Anton Starčević i Stanko Vukajlović. Krvarilo se i pozadi Gradine, u uličnim borbama u gradu. Bilo je teških i lakših ranjenika koje su bolničarke odnosile sa vatrenih položaja i ukazivale im prvu pomoć.

Uviđajući da se neće odbraniti, Nijemci i ustaše, sa pukovnikom Kuthnerom, počeli su napuštati busije na Gradini, uz podršku tenkova, odstupali prema zgradama Istočnog logora i birali pravac za bezglavo bjekstvo. Brzo su uskočili u kamione, štice tenkovima, domogli se drumu za Zvornik i jedva umakli dalje od uzavrelog grada.

Osvajanjem topova i minobacača na Gradini, jedinice Prvog, Drugog i Trećeg bataljona Druge krajiške ozbiljno su poljuljale neprijateljsku odbranu u cjelini. Domobrani su se masovno predavali i odlagali oružje. Otpor je jedino pružan iz ogromnog betonskog bunkera na vrhu Gradine. U njegove puškarnice okrenute su topovske cijevi. Nekoliko granata bilo je dovoljno da se betonska grosija razbije i umuknu mitraljezi u njenim otvorima. Na red je došao Istočni logor. U njegove zidine, prozore i krovove zgrada sručen je pravi vatreni uragan i neprijateljski vojnici su podigli bijele zastave. Buljuci vojnika su postrojavani na sve strane: na Gradini, gdje se zatekao komandant brigade Stanić, u gradu, kod zapadnog logora koji su osvojile jedinice Šeste istočnobosanske brigade, na pravcu udara jedinica Šesnaeste muslimanske brigade. Savladano je i Kojšino. Među zarobljenicima našao se i domobranski general Redi. Narod je izlazio na ulice i klicao svojim oslobodiocima. Tu i tamo i dalje je bilo neprijateljskih grupa koje nisu pristajale da se predaju. Jedna grupa je pokušala umaći prema Gornjoj Tuzli i naišla na brigadnog kurira Dušana Bursaća koji nije shvatio da je suočen sa domobranima kojima su komandovali Nijemci i bezazleno je upitao:

- Koja je to četa drugovi?

Neprijateljski oficir prišao je kuriru i objasnio:

- Nismo nikakva četa... Gdje su partizani, njihov položaj... Na ovoj strani - izdužio je oficir ruku iznad kurirove glave, na pošumljeni brijeg i krivudavi drum.

Kurir je shvatio u šta je upao, nastojao da ostane pribran i hladnokrvan i odgovorio:

- Partizani su svuda pozadi.

- Koliko ih ima? - interesovalo je oficira dok je vadio kutiju cigareta i tražio upaljač.

Prišlo mu je još nekoliko njemačkih oficira koji su ispitivački i ledeno mjerili kurira. A on je netremice gledao i otvorio usta:

- Ne znam koliko je partizana pozadi. A mnogo ih je — trudio se kurir da saplaši.

- Hoćeš li jednu zapaliti - ponudio je oficir cigaretu.

- I mogu - nije se kurir snebivao da cigaretu uzme i prinese ustima.

- Ima li partizana na ovom drumu? - upitao je oficir odhukujući dimove cigarete i nervozno zabrinut.

- Ima. Nisu daleko - naglasio je kurir.

- Mi želimo da se predamo - teško je oficir prevalio preko usta. - Požuri tvojima i kaži da dolazimo. Neka ne pucaju.

Kurira Bursaća obuzela je nevjerica i zloslutno mu se vrzmalo u glavi da će dobiti kuršume u leđa čim se okrene i odmakne nekoliko koraka. Zato je neodlučan stajao i sagovornika gledao pravo u oči.

- Slobodno idi - podstakao je oficir iza čijih je leđa bilo više od šesdesetak naoružanih i čutljivih vojnika.

Kurir se sporo odvojio od grupe vojnika i noge su mu primjetno pokleckivale. Kad je izmakao njihovom pogledu i cijevima oružja, on je potrčao koliko ga noge nose, zadihan pronašao političkog komesara Idriza Čejvana, jedva se pribrao i isprekidano zavapio:

- Dolaze Nijemci i legionari. Ima ih mnogo. Kažu da se žele predati, a lažu, družu komesare. Plaše se njemačkih oficira.

Uz Čejvana su se našli Đuro Medenica, rukovodilac Politodjela, Zvonko Grakalić, obavještajni oficir, Hajro Kulenović, rukovodilac brigadnog saniteta i nekoliko kurira. U nevjerici su se zgledali i shvatili da oklijevanju nema mjesta.

- Mnogo ih dolazi, ako je kuriru vjerovati - izdušio je Medenica.

- A nas je premalo - prihvatio je Čejvan, skidajući automat s ramena. - Kako nas je ovdje? - zapitao je komandira kurirskog voda Vasu Jovanića.

- Svega sedmorica kurira i vas četvorica... - uzvratio je Jovanić.

- Grom desetina! A ti si komandir. Sta ćemo? - želio je Čejvan da ublaži nučnu atmosferu.

- Dočekaćemo neprijatelja i zatražiti da se preda! - grmnuo je komandir Jovanić.

- Drugo nam ne ostaje. Da se rasporedimo... Nego, Jovaniću pošalji jednog curira prema Gradini da javi šta očekujemo. Neka nam otuda pohita u pomoć nakar jedna naša četa.

- Sad će neki od nas zaobilaznim putem na Gradinu - obećao je Jovanić i iodao: - U dvorištu ove kuće nalazi se teški mitraljez i trojica naših boraca.

- Dobro pojačanje - obradovao se Čejvan.

- Mitraljez je neispravan, ali ga možemo postaviti da se vidi...

Borci su odmah pozvani da teški mitraljez namjeste na čuvik iznad drumu čuda su mogli naići neprijateljski vojnici.

- Sta nam ovo vrijedi kad metka opaliti ne može - čudio se nišandžija. - Eksplozija granate oštetila mu hladnjak, i iskrivila cijev.

Njegovom gundanju niko nije pridavao pažnju. Čejvan, Medenica, Grakalić, Kulenović i kuriri pošli su u susret neprijateljskoj grupi. Sreli su je nedaleko od mjesta gdje su se zatekli, na izlokanom i prašnjavom putu. Kuriri su se rasporedili pored puta, s oružjem na gotovs, grozničavo iščekujući šta će biti, spremni da otvore vatru i bacaju ručne bombe. Čejvan ih je upozorio da ne prenaple, čelnom oficiru koji je imao zavoj oko glave, na njemačkom jeziku ponudio:

- Naš ljekar može vam ukazati pomoć. On je u onoj kući - pokazao je Čejvan seosku kuću u namjeri da oficira, kome su ostali, očigledno, bili potčinjeni, odvoji i razoruža. - Izvolite sa mnom! Odvešću vas ljekaru.

Oficir je ćutao. I ostali. Iza njihovih leđa stajali su vojnici s oružjem na ramenima, dosta otupjeli od umora i nespavanja. Njima je, izgleda, bilo svejedno šta će se dogoditi i mirno su čekali. Čejvan je želio dobiti u vremenu vjerujući da će četa boraca stići od Gradine i tada bi se lakše razgovaralo. Ponekad je izduživao vrat u pravcu brežuljaka i puteljaka prema gradu, ali nikoga nije primjećivao. Stoga je oficirima ponudio da se predaju i odlože oružje. Ranjeni oficir se smrkao, ćutke pošao naprijed i ostalima dao znak da ga slijede. Čejvan i Medenica stali su uz njegov bok i dalje insistirali da se grupa preda. Jedan oficir se izdvojio, skaćući u kukuruze pored puta u namjeri da pobjegne. Odjekuno je ralfal. BjeGUNac se praćaknuo u visinu i pao. Ostali su stali kao ukopani i nisu se usudili da potegnu oružje. Onda su se namrgodili i počeli galamiti. Kuriri su zalegli u šančeve pored druma i gledali neprijatelja preko nišana. A Čejvan i Medenica su i dalje tražili da se grupa preda. Ranjeni njemački oficir je sikćući tražio objašnjenje zašto je otvorena vatra i ubijen Nijemac koji je pokušao pobjeći. Čejvan je objašnjavao daje to učinio jedan nedisciplinovani borac na svoju ruku i da će biti strogo kažnjen. U tom času pojavila su se dva aviona u visini i lako su mogli otvoriti vatru i baciti bombe. Čejvan je iskoristio njihovu pojavu i predložio da se grupa skloni u obližnji olistali voćnjak. Oficir je to prihvatio, vojnicima naredio da skrenu s puta i potraže zaklon. Avioni su odletjeli prema Tuzli i tamo kružili. Prepirka nije prestajala. Čejvan je uporno zahtijevao da ranjeni oficir potčinjenim naredi da se predaju. On je ćutke gledao lijevo-desno, primijetio teški mitraljez na ćuviku pored voćnjaka i donekle zabezeknut upitao:

- Šta je ovo...?
- Moji borci. Svuda su okolo. Predajte se! - povisio je Čejvan glas.
- A uslovi? - omekšao je oficir.
- S vama će se postupati u skladu sa ratnim pravom.
- Ostavićete nam pištolje...?
- Da - dozvolio je Čejvan.

Oficir je naredio potčinjenima da odlože oružje i da se svrstaju u dvojne redove. Dok se to odigravalo, iz Tuzle je pristigla četa boraca Prvog bataljona Druge krajiške, sa omladinskim rukovodiocem Nedom Ljubišićem i više se nije moralo strepeti. Politički komesar brigade stao je pred domobrane, duže im govorio o vojno-političkoj situaciji u našoj zemlji i svijetu. Imao je namjeru da ih pridobije da stupe u jedinice Druge krajiške i da se bore protiv okupatora. Pažljivo su ga slušali, ali se niko nije prijavio da ostanu u redovima Narodnooslobodilačke vojske. Nezadovoljan njihovom odbojnošću, Čejvan je naredio da se svi sprovedu u štab Sedamnaeste divizije i tamo ponovo ubjeđuju da ostanu u partizanskim jedinicama.

U trodnevnim borbama za oslobođenje Tuzle zarobljeno je 2174, a ubijeno i ranjeno 655 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira. Zaplijenjeno je 1910 pušaka, 102 puškomitraljeza, 24 teška mitraljeza, 60 automata, 6 teških minobacača, 25 artiljerijskih oruđa, 20 vagona razne municije, 8 radio-stanica, 3200 vojničkih uniformi, znatne količine ostale ratne spremice i raznih životnih namirnica.

Za izvanrednu hrabrost, umješnost u savlađivanju neprijatelja, izdržljivost i požrtvovanje, štab Prvog bosanskog udarnog korpusa odao je priznanje i pohvalio borce, desetare, vodnike, delegate vodova, komandire četa, političke komesare i komandante Druge krajiške udarne brigade. Pohvaljeni su, takođe, borci i rukovodioci Šeste istočnobosanske brigade i Ozrenskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.

U to vrijeme Tuzla je bila najveći oslobođeni grad u okupiranoj Evropi.

U oslobođenom gradu počeo se organizovati normalan život i rad. Osnovana je Komanda mjesta i birani organi narodne vlasti. Održani su mitinzi i mladi ljudi pozivani da stupaju u jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Zakratko vrijeme u redove Druge krajiške stupilo je oko 500 mladića i djevojaka da se s oružjem u ruci bore protiv okupatora i domaćih izdajnika. U gradu i okolini formirane su omladinske organizacije. Preduzimane su mjere da se građanima omogućiti snabdijevanje hranom i ogrijevom.

TRODNEVNA ODBRANA GRADA

Poslije kraćeg predaha u Tuzli, Drugoj krajiškoj je naredeno da se orijentise prema neprijateljskom uporištu u Živicinama i da ih zauzme. U tom času u Živicinama nalazila se satnija domobrana, nešto Nijemaca i legionara, dvije baterije haubica i dva tenka. Štab brigade je utanačio plan pokreta jedinica iz Husina prema jugu. Bataljoni su pravovremeno pošli označenom maršrutom, ali... Komandant brigade je čuo žestoku paljbu na zapadnom prilazu Tuzli i naredio da se četa boraca uputi u pomenutom pravcu i provjeri šta se dešava. Kuriri su donijeli neprijatnu vijest, da su njemačke jedinice, uz podršku tenkova, artiljerije i aviona, probile položaje Petnaeste majevičke brigade i Majevičkog partizanskog odreda i stigle u Bukinje na domaku Tuzle. Komandant brigade Dragutin Stanić i politički komesar Idriz Čejvan samoinicijativno odlučili su da se odustane od pokreta za Živinicu i pojača odbrana grada. U večernjim časovima na trgu u centru Tuzle je održan narodni zbor. Govorili su Hasan Brkić, Cvijetin Mijatović i Pašaga Mandžić. Radnici i građani pozivani su da se pridruže partizanskim jedinicama i odbijaju napade neprijatelja. Uzvikivane su parole da će se dati sve za odbranu Tuzle. Mnogi radnici i omladinci otišli su sa zbora u jedinice Šeste istočnobosanske brigade koje su hitale da zauzmu položaje na Moluhama, Kreki i Kužićima. Jedinice Druge krajiške posjele su položaje u rejonu Husina da pojačaju lijevo krilo borbenog rasporeda Šeste istočnobosanske brigade i spriječe obuhvatno nastupanje Nijemaca na Ilinčicu. U svanuće, 5. oktobra, delovi Druge krajiške i Šeste istočnobosanske brigade napali su glavninu njemačke borbene grupe »Fišer« u Bukinju i okolini. Razvila se žestoka borba. Bilo je uriša i protivjuriša. Ujutro, jedinice pomenutih brigada bile su prisiljene da se novuku na polazne položaje. Nijemci su željeli da iskoriste trenutnu nadmoć i silovito krenuli da uđu u grad. Njihovo nastupanje podržavala je avijacija, artiljerija i tenkovi. Jedinice Druge krajiške su zauzele busije u rovovima i zaklonima od Husina do Markovišta. Bila je to solidna linija spoljne odbrane grada, koju su ranije izgradili Nijemci i domobrani da lakše odole napadima partizana. Ma pojedine dionice položaja pristizali su radnici i omladinci Tuzle, naoružani puškama, puškomitraljezima i ručnim bombama da se pridruže braniocima. Njemački tenkovi udarili su u centar odbrane i namjeravali dublje u grad. DoSekani su paljbom protivtenkovskih pušaka i prisiljeni da malo uzmaknu. Neprijateljske jedinice su istovremeno vršile obuhvat krila Druge krajiške i Šeste istočnobosanske brigade, ali su osujećene i donekle potisnute. Napadači se nisu mirili sa zastojem i pripremili su još silovitiji udar. Najprije, oglasila se sva artiljerija kojom su raspolagali. Granate su padale skoro duž cijele odbrambene linije boraca Druge krajiške, raznosile grudobrane rovova i neke eksplodirale na njihovom dnu. Kanonada je označila da će se ubrzo pojaviti neprijateljski streljački strojevi, i uporno nastupati da načine breše u liniji odbrane i Tuzlu ugroze sa jugozapada. Na ruku im je išlo to što su ranije odbacili Majevički partizanski odred od Lukavca, tamo imali neugrožen bok i pozadinu. Štab brigade procijenio je da je borbena situacija trenutno više nego ozbiljna i odlučio da se izdrži i najteže. Štabovima bataljona naredeno je da se strogo vodi računa o sadejstvu

sa jedinicama Šeste istočnobosanske brigade i uporno štiti njen lijevi bok. Pred rovovima Krajišnika dolazilo je i do bombaških okršaja. Naleti neprijatelja odbijeni su i nanošeni mu gubici. Kad su proračunali da udarom s čela neće uspjeti, Nijemci i ustaše pribjegli su manevru, dio snaga odvojili da preko Kiseljaka stignu u Živinice, ugrožene od jedinica Šesnaeste muslimanske brigade, deblokiraju garnizon, iz dubine produže, ukoliko se situacija bude povoljno razvijala, sa bočnim i lednim obuhvatom jedinica Druge krajiške brigade. Nijemci su dovodili svježa pojačanja i uporno napadali. Njihovi tenkovi pokušali su da se ukline u borbeni raspored Šeste istočnobosanske brigade i otvore prolaz u grad. Na njih je otvorena vatra iz 4 protivtenkovska topa, zaplijenjena prilikom oslobođenja Tuzle, i morali su ustuknuti. Neprijateljske jedinice u napadu i dubinu njihovog rasporeda bombardovao je artiljerijski divizion, formiran uoči samog prodora borbene grupe »Fišer«, nanosio im gubitke i zadržavao ih u nastupanju. O dejstvu pomenutog divizion, razmještenog pozadi položaja Druge krajiške, Gligo Mandić napisao je: »Naročito velike gubitke divizion je nanosio neprijatelju izduženom na komunikaciji. To je Nijemce svakako iznenadilo, jer nisu pretpostavili da zaplijenjenu artiljeriju možemo tako brzo osposobiti za dejstvo, pošto su sve nišanske sprave bile uništene i oruđa dosta oštećena. Za brzo izvlačenje oruđa na vatrene položaje i za njihovo efikasno dejstvo uveliko su doprinijeli snalažljivost, praktičan duh i stručno znanje majora Husejina Krupića...«⁸¹

I pored snažnog otpora, neprijatelj je tražio kako da zabilježi uspjeh. Napad je više usmjerio na krila borbenog rasporeda branilaca, najžešće na Markovište i Crveno brdo, s namjerom da ostvari snažniji obuhvat i ugrozi cjelinu odbrane. U napad su opet uvedeni tenkovi. Borci Druge krajiške su se služili benzinskim flašama u spriječavanju prodora tenkova. Komandanti brigada Dragutin Stanić i Miloš Zekić, sa svojim saradnicima, jedinice su usmjerili da se danju žestoko odupiru napadima protivnika, a noću preduzimaju inicijativu, priređuju iznenađenja i neprijatelju nanose udarce. Ovakvim načinom neprijatelj je osjetno iznurlan i slabili su njegovi izgledi da željeno ostvari. Ujedno su stvarani uslovi za preduzimanje zamašnijeg napada, pogotovo kada se doznalo da su neprijateljeve jedinice napustile Živinice, došle u Bukinje da pojačaju borbenu grupu »Fišer«, u izvođenju još nekoliko napada i povlačenju.

Šestog oktobra štab Prvog bosanskog korpusa naredio je Drugoj krajiškoj, Šestoj istočnobosanskoj, Šesnaestoj muslimanskoj i Majevičkom partizanskom odredu da pređu, uz podršku dva bataljona Prve vojvodanske udarne brigade, u protivnapad i protivnika odbace od grada. U zapovijesti navedeno je daje odbrana Tuzle isto toliko značajna koliko i njeno osvajanje. S tim geslom jedinice su krenule u odlučujuću bitku. Druga krajiška je nastupala preko Visa i Markovišta, lijevo obuhvatila Husino i Cerik, a desno sadejstvovala sa jedinicama Šeste istočnobosanske brigade i pomagala im u osvajanju Bukinja. Na udaru Krajišnika našla se 3. bojna 4. lovačke pukovnije koja je osiguravala glavninu borbene grupe »Fišer«. O njenim nevoljama, u Opštoj bojnoj relaciji Drugog domobranskog zbora za oktobar 1943, pored ostalog, rečeno je: »Šestog oktobra 3. bojna kretala je cestom prema Tuzli, stigla do Bukinja gdje je zaposjela položaje osiguravajući glavninu. U toku noći 6. i 7. komunisti su preko cijele noći napadali položaje bojne. Gubici u toku noći jedan poginuo, 7 ranjenih i 8 nestalih.

Treća bojna krenula je kao zaštitnica grupe »Fišer« prema Lukavcu. Grupa je bila napadnuta žestokom vatrom sa Visa, a naročito jaku vatru dobila je bojna kao zaštitnica...«⁸²

Neprijateljske jedinice u povlačenju napadane su s čela i bokova. Jedinice Druge krajiške, poslije zauzimanja Visa i Markovišta, produžile su lijevo od dru-

81 Sedamnaesta istočnobosanska udarna divizija, str. 56.

82 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 55, reg. br. 12/1.

na, obuhvatajući lijevo Seriče, a desno Katoličke Poljane i dejstvovale prema 'oljčićima. Neprijateljske jedinice imale su gubitke u ljudstvu i ratnoj tehnici. U om gonjenju Petnaesta majevička brigada ugrozila je Lukavac i odstupnicu bor- >enoj grupi »Fišer«. Na drumu od Bukinja do Lukavca uništeno je više vozila i »štećena su dva tenka. Gonjenje prema Gračanici i Doboju preuzele su jedinice »esnaeste vojvođanske udarne divizije.

U borbama na prilazima Tuzli ubijeno je i ranjeno oko 150 i zarobljeno 20 lepriateljkih vojnika, podoficira i oficira. Zaplijenjena je znatna količina raz- log oružja, municije, ratnog materijala i nekoliko vozila. Za njenu odbranu ži- ote je dalo 15 i ranjena su 42 borca. Među njima bilo je i Tuzlaka koji su tu do- ivjeli prvo vatreno krštenje. O učešću radnika i građana u odbrani svoga grada, i korpusnoj depeši, upućenoj Vrhovnom štabu NOV i POJ, kaže se: »U toku bor- ie na vratima grada, radnici i građani su uzimali puške i stupali u naše jedinice, stiču se krekanski radnici. Akcijom je rukovođeno iz grada. Radnici su štampali nobilizacione letke za vrijeme borbe, uvjereni, kao i svi građani, da će naša voj- ka odbraniti Tuzlu.. «⁸³

Oslobođenje i odbrana Tuzle imali su izuzetan vojni i politički značaj za raz- oј narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni i šire. Okupatoru i njegovim lomagačima, gubitkom tuzlanskog industrijskog bazena, nanijet je i osjetan eko- lomski udarac. Samo izvođeno operacije, s vojnog gledišta, predstavljalo je viši tepen taktike, složen operativni zahvat, u kome se ispoljila zrelost štabova bri- ada, odreda, bataljona i komandi četa u rukovođanju i borbenom usmjeravanju ^dinica. Vojnički i politički nanijeti su teški udarci ustašama, četnicima i do- nobranima. Stvoreni su uslovi da se Muslimani, Hrvati i Srbi masovno uklju- uju u postojeće i novoformirane brigade i odrede. Za kratko vrijeme formirane u Sedamnaesta majevička, Osamnaesta hrvatska i Devetnaesta birčanska bri- ada i Tuzlanski partizanski odred.

Dok je trajala borba za odbranu Tuzle, 5. oktobra, naredbom vrhovnog ko- nandanta Josipa Broza Tita, Prvi bosanski udarni korpus preimenovanje u Tre- i udarni korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Njegov zadatak je io da svoje jedinice usmjeri prema Sarajevu, da tuku ustaše, četnike, domob- me i Nijemce, da uspostavi sadejstvo sa našim snagama u Srbiji i Crnoj Gori.

U SASTAVU DVADESET SEDME UDARNE DIVIZIJE

Borci Druge krajiške ostali su nekoliko dana na odmoru i oporavku u Ži- inicama, Đurđeviku i Višči. Mnogi su se dobro odjenuli i obuli zaplijenjenim niformama i obucom. I hrana je poboljšana. Intendanti i ekonomi nabavljali i dovoljno količine namirnica i kuvari su imali pune ruke posla. Borcima je moguće da više pažnje posvete ličnoj higijeni, da se redovno kupaju i briju, ve je to, uz nove uniforme, ranije premorenim borcima sada davalo živost i ašelost.

Zaplijenjene su znatne količine sanitetskog materijala i lijekova i stvorena :vjesne zalihe. Kadrovski je ojačan brigadni sanitet. Iz oslobođene Tuzle su došli r Aleksandar Švarc, medicinski tehničar Ibro Alibegović i 12 drugarica - Nada iavrić, Fadila Karić, Hasiba Bakalović, Sala Pirić, Žulkida Mešković, Džemila lušić, Kadira Smajić, Zineta Mazalović, Ankica Holub, Vera Liska, Aziza Murguz Kata Markelić. Sve su one teoretski i praktično obučene za posao bolničarki.

Iz Tuzle, Lukavca, Živinica, Banovića i okolnih mjesta u jedinice Druge kra- ške brigade stupilo je oko 500 radnika, rudara, zemljoradnika, pretežno omla-

83 Knjiga depeša Trećeg korpusa za 1943. i 1944. godinu, str. 8.

dinaca, koji su se brzo prekalili u borbi, a više ih izraslo u vojne i političke rukovodioce.

U Živinicama, 10. oktobra 1943. godine, formirana je Treća udarna divizija koja je sedam dana kasnije dobila naziv: Dvadeset sedma divizija Trećeg udarnog korpusa NOVJ. U njen sastav su ušle Druga krajiška udarna, Sedamnaesta Majevička, Osamnaesta hrvatska (bosanska) brigada, Birčanski i Romanijski partizanski odred. Za komandanta divizije imenovan je Pero Kosorić, za političkog komesara Hasan Brkić, a za obavještajnog oficira Zvonko Grakalić, kojeg je u Drugoj krajiškoj zamjenio Đuro Poljak.

U Živinicama je formirana Četa pratećih oruđa Druge krajiške brigade, sastava tri voda: protivtenkovski, minobacački i minerski. Za komandira čete je postavljen Branko Crnomarković, a za njegovog zamjenika Vaso Jovanić.

Za vrijeme boravka na prostoru Živinica, pojedine čete i vodovi krstarili su okolnim terenima, razoružavali neprijateljsku miliciju u selima i pojedince pridobijali da se bore protiv neprijatelja. Tri milicionera su dobrovoljno stupila u redove Druge krajiške i bili dobri borci. Zaplijenjeno je 19 pušaka i 2 puškometraljeza.

Podijeljena u dvije nastupajuće kolone, desnu i lijevu, Druga krajiška je krenula iz Živinica prema Vlasenici. Desnu kolonu, sa štabom brigade, sačinjavali su Prvi i Drugi bataljon i Prateća četa. Njen je zadatak bio da oslobodi Kladanj, uspostavi narodnu vlast i razoružava legionarske jedinice u okolnim selima. Lijevu kolonu su sačinjavali Treći i Četvrti bataljon, pod neposrednom komandom zamjenika komandanta brigade Dušana Egića. Ona je krenula dan kasnije, 17. oktobra, da stigne u rejon Tareva i Stupara, da obezbijedi eventualni prihvrat desnoj koloni brigade u Kladnju. Pokret se odvijao u skladu sa planom i bez ikakvih smetnji. Prvi i Drugi bataljon, 17. oktobra, bez borbe su ušli u Kladanj. Legionari se nisu usudili da pruže otpor i pobjegli su prema Olovu. Njih dvadesetak, međutim, ostali su u gradu i pristali da se uključe u jedinice Narodnooslobodilačke vojske. U oslobođenom Kladnju popodne održan je narodni zbor. Okupljenima govorio je politički komesar brigade Idriz Čejvan. Zboru je prisustvovao i geneal-major Košta Nađ, komandant Trećeg udarnog korpusa.

Obje brigadne kolone krenule su prema Vlasenici, 18. oktobra, zanoćile na prostoru Tarovo - Mišar - Betanj - Strmica. Sjutra dan nastavljen je pokret prema Vlasenici u koju su jedinice Druge krajiške umarširale uz pratnju divizijske muzike i prodefilovale pored tribine na kojoj su bili članovi štaba korpusa i divizije. Vlaseničani su aplauzom i poklicima dobrodošlice pozdravljali borce svoje vojske. Bilaje to smotra Druge krajiške prije njenog upućivanja u borbu protiv četničkih jedinica u dolini Drine, koje su vršile zločine nad nevinim muslimanskim stanovništvom i partizanskim porodicama, bez obzira kojoj naciji pripadaju. Četnici su istovremeno pljačkali stoku i hranu i transportovali preko Drine.

Iz Vlasenice bataljoni Druge krajiške, prateća četa, brigadna bolnica i intendantura stigli su u Han-Pijesak, tu zakonačili i izjutra produžili u Sokoloviće. Obavještajni oficiri prikupljali su podatke o neprijatelju i doznali da se u Sijercima nalazi četnička Azbukovačka brigada, u Rogatici takođe četnici, a ustaše u Sokolcu. Štab brigade, u saradnji sa štabovima bataljona, razradio je plan napada na protivnika. Drugi bataljon, s komandantom Stojanom Milnovićem Stojanom, dobio je zadatak da likvidira četničku Azbukovačku brigadu. Ostali bataljoni krenuli su prema Rogatici da potuku četnike zloglasnog kapetana Račića. Prvi bataljon, s komandantom Milanom Zgonjanićem, išao je direktno na grad. Treći bataljon, s komandantom Milom Ševom i Četvrti, s komandantom Pericom Vukojevićem, nastupali su iza Prvog bataljona.

Borci Drugog bataljona su usiljenim maršem prešli Devetak i uveče stigli u Selište na jugozapadnim obroncima Kopita. Nekoliko boraca Romanijskog partizanskog odreda, koji su dobro poznavali teren, bili su vodiči i Drugi bata-

jon doveli na polazni položaj. Obavještajni oficir Dušan Uzelac tragao je za po-
lacima o brojnom stanju, naoružanju i rasporedu četničkih jedinica u Sijercima.
3d mještana saznao je da četnička brigada broji oko 550 četnika, daje njen ko-
nandant kapetan Pavlović, da su četnici dobro naoružani i da imaju dovoljno
nunicije. S obzirom daje Drugi bataljon imao oko 300 boraca prednost se mo-
rala postići dobro osmišljenim napadom i iznenadjenjem. Komandant Stojan
Vlilnović, politički komesar Mile Malešević, zamjenik komandanta Tomo Trni-
rić i zamjenik političkog komesara Vlado Bajić, zajedno sa komandirima i po-
itičkim komesarima četa Markom Budimirom Maćom, Jovom Trnjinom, Du-
šanom Soviljom, Vašom Krbavcem, Ilijom Lučićem i Boškom Bundalom, doni-
eli su odluku da čete iskoriste mrak i dobro pošumljeno zemljište, da se prikri-
/eno ubace u četnički borbeni raspored, oštricu udara usmjere na njihov štab
prištapsku jedinicu. Četnike je napadao, desno od Drugog bataljona, jedan ba-
aljon Romanijskog partizanskog odreda. Na ulazu u Sijerke plamsale su brojne
zatre i po tome se moglo razaznati kako su četnici trenutno raspoređeni. Ko-
nandir Druge čete Dušan Sovilj morao je neopaženo provesti borce kroz četnički
položaj, produžiti u dubinu njihove odbrane i sela, da otkrije i likvidira njihov
;tab. A kada budu obezglavljeni i bez solidnog komandovanja, opravdano se pre-
postavljalo, četničke jedinice nisu imale nikakvog izgleda da ne pretrpe poraz.
3rva četa, s komandirima Markom Budimirom Maćom i Treća, s komandirima
Ilijom Lučićem vršile su obuhvat i opkoljavale protivnika. Komandir Druge čete
ismjerio je Prvi vod na sjeveroistočnu stranu kuća, u kojima su žmirkale pet-
olejke i lojanice, da ih napadne i ujedno štiti desni bok. Drugi vod nastupao je
;a zapadne, a Treći sa južne strane. Komandir čete i sanitet išli su u streljačkom
;troju Trećeg voda. Četnici nisu pretpostavljali šta ih može snaći i bezbrižno su
;e grijali. Njihova nebudnost je dobro došla cijelom bataljonu da se prikrade na
urišnu razdaljinu i sačeka znak za otvaranje vatre. Komandir Sovilj procijenio
e da može uloviti živi jezik, pozvao trojicu boraca da pođu najbližoj vatri, za gušu
čepao četničkog stražara i dovukao u mrak. Zapušenih usta, izbezumljen od
traha, stražar je neprirодно kolutao očima i prigušeno grcao. Sovilj mu se unio
i lice i strogo upitao:

- Gdje je vaš štab? Govori! Inače, nećeš se dobro provesti.

Stražar je tek sada shvatio u čijim je rukama, preplašen se okrenuo osvjet-
lenim prozorima seoske kuće i odgovorio:

- Tamo je gospodin kapetan Pavlović. I ostali... Baš večeraju. Odnijeta im
; pečena ovca.

- Ako nas lažeš, vrug će odnijeti šalu - priprijetio je komandir.

- Istinu velim. Ne umijem lagati - branio se zarobljenik.

U tom času odjeknuli su rafali na pravcima napada Prve i Treće čete. Ko-
mandir Sovilj dao je znak vodnicima da silovito krenu i satiru sve pred sobom.
L on je, praćen desetinom boraca, potrčao prema kući u kojoj se nalazio četnički
tab. U četničkim redovima nastalaje panika i rasulo. Mnogi su padali pokošeni
afalima automatskog oružja i hicima iz pušaka. Četnički komandant i njegovi
lomočnici pokušali su da umaknu u mrak, ali nisu stigli dalje od dvorišta seoske
uće. Četnici su gonjeni i žestoka paljba nije jenjavala. Povremeno mogao se čuti
•stri glas komandanta bataljona:

- Naprijed Krajišnici! Udrite bandu! Ne dajte im da umaknu!

Komandiri su prihvatili njegovu zapovijed i prosto se takmičili čija će četa
ustići i opkoliti što više izdajnika. Nekima je, zahvaljujući slaboj vidljivosti i
nraku, uspjelo da bezglavo umaknu iz Sijeraka, i pobjegnu prema Drini. Zajed-
lom grupom bradonja stuštio se Treći vod i počeo ih sustizati. Jedan se izdvojio
naletio na petnaestogodišnjeg borca Svetu Kerkeza koji je podigao automat i
iknuo:

- Stoj! Ko ide?

U prvi mah odgovora nije bilo. Bradonja je stajao kao ukopan, a oružje mu je bilo na ramenu. Kerkez je držao prst na obaraču oružja i ponovio:

- Ko si?

- Svoji smo! Svoji! - pomirljivo je bradonja ponovio i koraknuo.

U blizini je zatreperila svijetleća raketa i Kerkezu nije bilo teško da razazna s kim ima posla. Na bradonjinoj šubari bjelasala je kokarda, a puškomitraljez se crnio na ramenu. Kad je Kerkez zaustio da četniku naredi da odbaci oružje, iz mraka je banuo komandir Sovilj sa pištoljem u ruci i zapitao:

- Sta se to dešava, mali? Ko je ovaj?... Brada mu do pojasa. Ovamo puškomitraljez!

Komandir je lijevom rukom strgao oružje s četnikovog ramena i Kerkezu naredio:

- Veži bandita! Brzo!

- Nemam čime...

- Ništa - shvatio je komandir petnaestogodišnjaka i dodao: - Potjeraćemo ga nevezana. Nama dvojici neće izmaći... Ako pokuša šmugnuti u mrak.

O značajnoj pobjedi u izvještaju štaba Dvadeset sedme divizije, upućenom štabu Trećeg udarnog korpusa, kaže se: »Noću 21. i 22. ovog mjeseca Drugi bataljon Druge krajiške brigade, sa Romanijskim partizanskim odredom, napao je na Glasincu (selo Sijerci) srbijansku četničku brigadu »azbukovačku« i poslije polučasovne žestoke borbe ove jedinice uspjele su da potpuno razbiju ove četničke bande. Neprijatelj - srbijanske bradonje - imao je 100 mrtvih i isto toliko ranjenih. Pobijen je čitav štab azbukovačke četničke brigade i ubijeno nekoliko oficira. Zaplijenjeno je 2 teška bacača sa mnogo mina, 3 engleska mitraljeza sa dosta municije, zaplijenjeno je također oko 100 pušaka. Sva neprijateljska vojna komora pala je u naše ruke. Zaplijenjeno je mnogo topovske municije za top 75 milimetara. Ratni plijen se prebrojava.

U ovoj borbi naročito se istakao Drugi bataljon Druge krajiške brigade. U ovoj akciji naših gubitaka nije bilo.. «⁸⁴

Uveče oko 20 časova, 21. oktobra, Prvi, Treći i Četvrti bataljon, sa prostora Grbići - Barnik - Sokolovići, krenuli su prema Rogatici. Bataljoni pod neposrednom komandom štaba brigade, napali su četničke jedinice u Rogatici. Borba je trajala kratko. Nekoliko četnika je ubijeno, 41 zarobljen, a 150 ih je pobjeglo. U četničkom zatvoru je zatečeno 29 domobrana i odmah su pušteni. Neki prosto nisu shvatili šta se to dešava, jer ni u snu nisu sanjali da ih partizani mogu čak i osloboditi. Zaplijenjeno je 50 pušaka, teški mitraljez, brdski top, dosta municije, hrane i ostalog ratnog materijala.

Razbijene četničke jedinice povukle su se preko drumu između Rogatice i Sokolca i udaljile prema željezničkoj pruzi Višegrad - Sarajevo. Istog dana bataljoni Druge krajiške brigade krenuli su prema Sokolcu i usput razoružavali manje grupe četnika. Uhvaćeno je 8 četnika, zaplijenjeno njihovo oružje i municija. I pored pretrpljenog poraza, četnici su se počeli sređivati i ponegdje prelaziti u manje protivnapade. U Sokolovićima su, na primjer, napali vod boraca koji su čuvali skladište ratnog materijala evakuisanog iz Rogatice. Iznenađeni borci pružili su otpor napadačima, ali su morali uzmaći. Tom prilikom nestalo je 5 boraca. Oživljavanje aktivnosti ostataka četničkih jedinica navelo je štab brigade da Drugi i Četvrti bataljon rasporedi na prostoru Šenkovića i Đedovaca da osiguraju pravac od Sokolca, da Prvi bataljon pretraži Sokoloviće, a Treći Rogaticu i okolinu. U ovom pothvatu je ubijeno 9 i rastjerano oko 100 četnika. Nastavljeno je čišćenje terena od ostataka četničkih bandi, ujedno vršena koncentracija jedinica Druge krajiške na prostoru Smrtići - Kusača - Bandin odžak, Margetići i njihova priprema za napad na Sokolac. Ustaše su osjetile šta se pri-

rema i krenule u napad da prođu prema Han-Pijesku. Njihovo nastupanje su notpomagali tenkovi i artiljerija. Granate su pronašle komoru Trećeg bataljona, abile 2 borca i 1 teško ranile. Bez obzira na početni uspjeh, ustaše su protivna- aadom primorane da se povuku u polazni garnizon. Na položaj u Margetićima raspoređen je Četvrti bataljon da osujeti svaki pokušaj neprijateljskog napada. Jveče je iznenada naletio neprijateljski avion, bombardovao štab Druge krajiš- ke, brigadnu bolnicu i položaje Četvrtog bataljona. Ranjena su 2 borca i nanijeti nezna-tni gubici zapregama bataljonske komore.

NAPAD NA SOKOLAC

U razradi plana napada Druge krajiške, Sedamnaeste majevičke brigade i Romanijskog partizanskog odreda na ustaško uporiše Sokolac učestvovao je i Pero Kosorić, komandant Dvadeset sedme udarne divizije. U to vrijeme Vrhovni itab NOV i POJ tražio je da se unište neprijateljska uporišta u okolini Sarajeva, iko uslovi budu povoljni, da se preduzme i napad na grad na Miljacki. Zauzima- njem Vareša od jedinica Sedamnaeste divizije i njihovim izbijanjem na Roma- niju, Sokolac je praktično bio odsječen od svoga zaleđa i teško se mogao odb- -aniti. U zapovijesti za napad bilo je istaknuto da ustaške bande čestim ispadima z Sokolca pljačkaju okolna sela, ubijaju nedužno stanovništvo i pale njegove do- nove. Osvajanjem ovog uporišta nestala bi značajna odbrambena tačka na istoč- nom prilazu Sarajevu i stvorili se povoljniji uslovi za mobilizaciju mladih Roma- lijaca u jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

U Sokolcu se nalazio ustaški stajaći zdrug, jačine oko 800 vojnika, dobro na- >ružanih, raspoređenih u rovovima i bunkerima ograđenim bodljikavom žicom zaštitćenim nagaznim minama. Ustaše su raspolagale sa 2 tenka i nekoliko mi- lobacača. Ispred uporišta bio je da potpuno ravan i čist teren i teško mu se mog- o prikrasti.

Jedinice Druge krajiške, Sedamnaeste majevičke brigade i Romanijskog od- eda bile su grupisane u tri kolone za napad, istočnu, sjevernu i južnu. Istočnu olonu, pod komandom Dragutina Stanića, sačinjavala su tri bataljona Druge rajiške, ojačana protivtenkovskim i brdskim topom, sa dva teška i dva laka mi- obacača i protivtenkovskim puškama. Njen cilj bio je da napadne Sokolac sa dvije tran: od Laza i pravcem Janković - Gaj i Rešetnice, da nastupa prema pravos- ivnoj crkvi, groblju, školi i kući popa Veljka u kojoj se nalazio štab ustaškog druga. Sjevernom kolonom komandovao je Dušan Egić. Njen zadatak bio je da kvidira dobro utvrđeni Pohovac, produži na stočarsku stanicu i sadejstvuje u apadu na istočnu stranu neprijateljskog uporišta. Kolonu su sačinjavali jedan ataljon Druge krajiške i jedan bataljon Sedamnaeste majevičke brigade, ojača- i protivtenkovskim topom i teškim minobacačem. Južnu kolonu, sa koman- antom Mihajlom Bjelakovićem, činio je Romanijski partizanski odred. Ona je apadala od Brezjaka prema Jakšićevoj i Madžgaljevoj kući i zgradi opštine. Jed- a četa pomenutog odreda je štitila pravac od Rogatice. Tri bataljona Sedam- aeste majevičke brigade, pod komandom Veljka Lukića Kurjaka, obezbjeđiva- a su pravac od Sarajeva, uz prethodno likvidiranje neprijateljskih posada na Cr- enim stijenama i Čavčijem polju. Napad je trebalo izvesti 26. oktobra, u 21 čas, li je odgođen zbog dolaska dva motorizovana bataljona Nijemaca u Soko- le iz Sarajeva. Nijemci su se kratko zadržali u uporištu i krenuli nešto prije po- ne u dva pravca: sjeveroistočno prema Han-Pijesku i jugoistočno prema Ro- atici. Na izlazu iz Sokolca za Rogaticu borci Romanijskog odreda postavili su asjedu i napali njemačku motorizovanu kolonu. Ubijeno je i ranjeno nekoliko ojnika, a ostali su umakli nazad. Zaplijenjeno je nekoliko kamiona, top i više

sanduka granata. Kad su doživjeli ovaj poraz kod Han-Stjenica, Nijemci su odustali od nastupanja prema Han-Pijesku i vratili se u Sarajevo.

Sokolac je napadnut 27. oktobra 1943. u 22 časa, uz prethodnu paljbu divizijske artiljerijske baterije na ustašku liniju odbrane, naročito na Pohovac, brdo Meljaču i centar gradića. Potom su se streljački strojevi udarnih kolona sručili na uporište. Ustaše nisu štedjele municiju i žestoko su se branile iz desetina bunkera i niza rovova. Bombaši su puzali preko brisanog prostora da eksplozijama ručnih bombi stvore brešu u liniji neprijateljske odbrane i nisu uspijevali. Ustaše su umješno koristile prednost brisanog prostora i nisu dopuštale da im se bombaši približe. Na visovima su se smjenjivali vatreni uragani i ponegdje izbijao kratkotrajni plamen. Noć su progrizale svjetleće rakete, ustašama pomagale da preciznije nišane i rane više boraca. Referenti saniteta i bolničari su priskakali ranjenicima ukazivali pomoć i pažljivo ih sklanjali na manje tučena mjesta. Brigadno previjalište nalazilo se u jednoj polurazrušenoj kući, na komunikaciji od Sokolca prema Han-Pijesku, a brigadne bolnica u jednom zaseoku kod Selišta. Napadi i protivnapadi trajali su skoro cijelu noć. U zoru je uslijedilo povlačenje na polazne položaje. Dan je, uglavnom, protekao mirno. Izviđači su prikupljali podatke o neprijatelju u Sokolcu, proučavali njegovu liniju odbrane i sopstvena zapažanja dostavljali pretpostavljenim starješinama. Ujedno su premještena artiljerijska oruđa na pogodnije položaje i određivani elementi za gađanje. Preciznijom artiljerijskom vatrom namjeravalo se neutralisati najotpornije vatrene tačke protivnika. Uspostavljena je veza sa jedinicama Sedamnaeste udarne divizije, koje su operisale na prostoru Romanije, rušile prugu za Višegrad i zatvarale pravac od Sarajeva.

Uveče, 29. oktobra uslijedio je drugi napad na neprijatelja u Sokolcu. Borba je vođena duž spoljne linije odbrane koja se nije mogla osvojiti. Ustaše su znale da ne mogu odstupiti u Sarajevo i žilavo su se branile. Da ne bi imali osjetnije gubitke, bataljoni Druge krajiške su izvučeni na polazne položaje i tako razmješteni da neprijateljsko uporište drže u čvrstoj blokadi.

Treći napad pripremanje u saradnji sa jedinicama Sedamnaeste udarne divizije, koje su odbile njemačku motorizovanu kolonu, kada se kretala iz Sarajeva da deblokira Sokolac. Skoro cijelog dana, 30. oktobra, artiljerijska oruđa i minobacači bombardovali su neprijateljsko uporište i iznurivali ustaše. A uveče, u 21 čas, uslijedio je napad na neprijatelja u Sokolcu. Jedinice Druge krajiške su podilazile neprijateljskim vatrenim tačkama na Lazama, groblju, Rešetnici i drugima. Iz rovova i bunkera nisu zaplamsala oružja. Šta to može biti? Komandiri četa i vodnici pomislili su da su ustaše pripremile neku klopku i varku. Nedoumica i pretpostavke su otklonjene kada je grupa boraca uskočila u neprijateljske rovove i otkrila da tamo nikoga nema. Ustaše su, izgleda, procijenile da ne bi izdržale žešći napad i krišom, koristeći prečice i pošumljeni teren, pobjegle u Sarajevo. Kurir Milosav Gajić je trkom upućen da komandanta brigade Dragutina Stanića obavijesti da u Sokolcu nema neprijateljskih jedinica. Uslijedilo je naređenje da se unište objekti koji su služili neprijatelju. Neke zgrade su planule i brzo gorjele. U tome času u gradić su stigli komandant divizije Pero Kosorić i komandant brigade Dragutin Stanić. Odsjaj vatre im je osvijetljavao put u mraku. Kosorić je odjednom zastao i Stanića upitao:

- Šta ovo sve gori...?
- Palimo drvene bunke i zgrade koje su služile neprijatelju... Da ih ne koristi ako se slučajno vrati...
- U redu je to - složio se Kosorić - ali, moja kuća gori...

Stanić je pomislio da se Kosorić šali, malo se nasmijao i pode. Iza leđa je, međutim, čuo nešto povišeni i nezadovoljni glas komandanta divizije:

- E, Krajišnici, baš ne birate kad vam nešto smeta...

Stanić se okrenuo i upitao:

- Je li, Pero, tvoja kuća stvarno zapaljena?
- Dogorjeva, eno! - ispružio je Kosorić ruku prema plamenu donekle zaklo-njenom drvećem.
- Onda izvini! Kad oslobodimo Beograd, družo Pero, dobićeš kuću bolju od ove.

Stanića je, ipak, kopkalo da dozna kako je Kosorićevu kuću zahvatio plam-en. Pozvao je komandira čete, koja je nastupala na tome pravcu, da dozna i de-talje. Komandiru nije bilo prijatno kad je doznao o čemu se radi. Uznemirenje objasnio da su borci zapalili jednu šupu u blizini kuće da označe dokle su stigli i da se vatra proširila na okolne zgrade.

U borbama za oslobođenje Sokolca iz Druge krajiške brigade poginuli su sli-jedeći borci: Mahmud Mujkić, Husein Aličić, Bajro Hodžić, Ananija Ilić i Mustafa Selatlić, a 38 je lakše i teže ranjeno. Ubijeno je 19 i ranjena su 22 ustaše.

RUŠENJE KOMUNIKACIJA I RAZORUŽAVANJE NEPRIJATELJSKE MILICIJE I ČETNIKA

Iz rejona Sokolca, jedinice Druge krajiške, 1. novembra, raspoređene su tako da ruše željezničku prugu između Sarajeva i Višegrada, drum od Han-Stje-nica do Rogatice i Mesića, da razoružavaju četnike, neprijateljsku muslimansku miliciju i pomažu u uspostavljanju organa narodne blasti. Prvi bataljon je stigao u Budake, Vrhlozije i Mahale, Drugi, sa brigadnom i divizijskom bolnicom, u Do-brašinu, Treći u Đedovce i Četvrti u Vragolove. Četa Pratećih oruđa smještena je u Kramer, intendantura u Burete, a štab brigade u Božine. Štabovi bataljona su preduzeli mjere da se odmah pristupi izvršavanju postavljenih zadataka. Za nekoliko dana uništeno je skoro 40 kilometara željezničke pruge, porušeno više željezničkih stanica, mostova i propusta. Na drumu između Prače, Renovice i Hranjena porušena su 4 mosta. Za saobraćaj je onesposobljen i drum između So-colca i Rogatice. Razoružana su 54 četnika i 7 milicionera. Zaplijenjeno je 65 pu-šaka, 2 puškomitraljeza, automat i 3 pištolja.

Štab Dvadeset sedme udarne divizije naredio je, 5. oktobra, Drugoj krajiškoj brigadi da oslobodi Goražde, očisti njegovu okolinu od četnika i muslimanske milicije, pomogne u uspostavljanju vojno-pozadinske i narodne vlasti. Prvi i Čet-vrti bataljon, sa dijelom štaba brigade, krenuli su prema Goraždu, a Drugi u Ro-gaticu da štiti brigadnu i divizijsku bolnicu i uspostavi vezu sa Sedamnaestom najevičkom brigadom na položaju kod Višegrada. Treći bataljon je razmješten i Vragolovu da vrši mobilizaciju, ruši željezničku prugu između Mesića i Reno-mee, održava vezu sa Drugim bataljonom i Romanijskim partizanskim odredom.

Na putu za Goražde, Prvi i Četvrti bataljon su zarobili 10 četnika, zaplijenili Duškomitraljez i 7 pušaka. A kada su stigli na polazne položaje za napad, Četvrti bataljon, s komandantom Pericom Vukojevićem i političkim komesarom Miroso-avom Majkićem Mirom, prvi se upustio u borbu i domogao periferije Goražda. Četnici su pružili neočekivano slab otpor i pobjegli prema Foči. Oni su primorali ako 180 italijanskih vojnika, koji su bili voljni da stupe u jedinice Narodnooslo-Dodilačke vojske, da se povuku uzvodno Drinom. U oslobođenom gradu sveča-no je proslavljena godišnjica oktobarske revolucije. Održan je miting kome su prisustvovali, pored boraca Druge krajiške, mnogi građani, većinom mladi. Neki su izrazili želju da uzmu pušku u ruke i da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika. Okupljenima je govorio politički komesar Prvog bataljona Milan Ma-kivić, a zatim je izveden kulturno-umjetnički program. Horovi su otpjevali više nacionalnih i borbenih pjesama, a recitatori pokazali da umiju zaokupiti pažnju slušalaca. Slične priredbe su održavane i u mjestima gdje su se nalazili Drugi i

Treći bataljon. Sa pomenutih manifestacija upućeni su telegrami Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Narednih dana bataljoni Druge krajiške su čistili okolne terene od četnika i muslimanske milicije, rušili željezničke i drumske komunikacije. Ujedno su pomagali pri uspostavljanju narodne vlasti u oslobođenim selima i zaseocima. Bataljoni su često bili u pokretu i manjim okršajima. Četvrti bataljon je nastupao uz Drinu, otkrivao i hvatao četnike i pripadnike muslimanske milicije. U Rautovićima je zarobljen hodža Muhamed Pandža koji je pridobijao Muslimane da stupaju u jedinice pod komandom njemačkih oficira. Zarobljen je i njegov zamjenik Munib Cebo, poznati ustaša i koljač, koji je odmah osuđen na smrt i strijeljan. Pandža je pristao da pozove Muslimane, u kraju gdje je imao znatnog uticaja, da stupaju u jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Nešto kasnije pokazalo se da nije iskren i pobjegao je Nijemcima.

Situacija je bila povoljna da se energičnim akcijama razoružavaju pripadnici muslimanske milicije i četnici. Stoga je Drugoj krajiškoj brigadi naredeno da zaposjedne prostor Orahovice, Ilovače, Ustikoline i Jabuke. Prvi, Drugi i Treći bataljon nisu uznemiravani u toku pokreta i zauzimanja novih položaja. Borci Četvrtog bataljona sukobili su se u Jošanici sa grupom četnika, 13 ih zarobili, zaplijenili 13 pušaka, 5 ručnih bombi i nešto municije. U Gudelju su zarobljena 52 italijanska vojnika, zaplijenjena 2 puškomitraljeza, 4 automata, 5 pištolja, 27 pušaka, 10 ručnih bombi, nešto municije i 14 mazgi. Bataljon je bez borbe ušao u Ustikolinu i obezbijedio njenu okolinu. Za njim je stigao štab Druge krajiške brigade, brigadna bolnica i intendantura. Na sastanku članova štaba brigade i štaba bataljona odlučeno je da se borci odmore u toku noći i sutradan produže u Foču da zarobe grupu italijanskih vojnika koji su izjavili da bi se rado priključili nekoj jedinici Narodnooslobodilačke vojske. Komandant bataljona Perica Vukojević uputio je dvije čete u Foču. One su bez borbe, pošto su četnici pobjegli, ušle u grad, zarobile 163 vojnika, 24 oficira, sa pukovnikom Anfonсом Madarinom na čelu, zaplijenile 16 puškomitraljeza, više od 150 pušaka i razne druge ratne opreme. Zarobljenici su sprovedeni u štab Dvadeset sedme divizije u Goraždu. Italijanski vojnici i oficiri pristali su da se bore protiv Nijemaca i njihovih pomagača. Svi su svrstani u jedan bataljon koji je ušao u sastav Druge krajiške.

Razoružanje pripadnika muslimanske milicije išlo je bez poteškoća. O tome svjedoči izvještaj Dvadeset sedme divizije od 15. decembra 1943. u kome se konstatuje: »Stav milicije bio je uglavnom špekulantski i pasivan, sem Jabučke, čiji je bio neprijateljski i ona je pobjegla okupatoru u Kijevo-Sarajevo. Na osnovu ovoga pristupili smo razoružavanju svih onih koji nisu htjeli da pridu u naše redove, tako da je prema njima zauzet oštar vojnički stav...«⁸⁵

Bataljoni Druge krajiške nastavili su sa razoružavanjem pripadnika milicije i četnika. Za tri dana zarobljeno je oko 20 četnika, zaplijenjeno njihovo oružje, municija i ratna oprema. Zarobljenici su saslušavani i kad se utvrdilo da nisu počinili zločine nad nedužnim stanovništvom, puštani su kućama, a neki dobrovoljno stupali u jedinice Druge krajiške brigade.

Četvrti bataljon, noću 18. i 19. novembra naišao je neočekivano na žestok otpor pripadnika muslimanske milicije u Kuli blizu Ustikoline. Na poziv da se predaju, njihov komandir, zvani Karo, odjednom se popeo na vrh utvrđenja i podrugljivo uzvratilo:

- Rano je, bolan, da se predajemo! Najprije vas moramo pošteno pozdraviti.

Onda je podigao puškomitraljez u visinu očiju i sasuo rafal u pravcu streljačkog stroja Četvrtog bataljona. Iz otvora na Kuli istovremeno su zagrominjale puške i poletjele aktivirane ručne bombe. U blizini se našao pronicljivi, odmje-

reni i staloženi komandant brigade Dragutin Stanić i pratio izazove zagriženih protivnika.

- Među njima ima koljača - zaključio je Stanić. - Moramo ih savladati - naredio je komandantu bataljona Perici Vučkojeviću i dodao: - Bez sopstvenih žrtava, razumije se. Ako je to moguće...? Šta misliš, Perice?

- Puškomitraljesci već biju. I ostali. Pripremaju se grupe bombaša da se približe otvorima na utvrdenju...

- Da bandu još jednom pozovemo da se preda - želio je komandant Stanić da se okršaj završi bez krvoprolića.

Karo je opet odbio da se preda i paljba je pojačana. Pored zidina Kule stvorila se magla od sagorjelog barutnog dima. Gruvale su ručne bombe i nisu mogle razbiti debele zidove. Komandant Stanić nije dopustio da se suviše rizikuje, okrenuo se kuririma Gajiću i Rajiliću i naredio.

- Trčite u Prateću četu i komandiru kažite da protivtenkovski top uputi ovamo.

Obostrano puškaranje je nastavljeno. Borci su bili u dobrim zaklonima i gurali otvore na Kuli. Karo je računao da će odbiti napad i drsko vrijeđao. Borci mu nisu ostajali dužni, čak su mu samouvjereno proricali skori kraj. Poslije dobacivanja paljba se opet pojačavala i ništa se bitnije nije mijenjalo.

Protivtenkovski top je postavljen u neposrednoj blizini Kule. Nišandžija je pogledao preko nišana i smiren progovorio:

- Sve je u redu. Da počnem? - zatražio je odobrenje komandira.

Prva granata je probila debeli zid i eksplodirala u unutrašnjosti Kule. Druga, treća i četvrta su potpuno uzdrmale neprijateljsko uporište. Malo je nedostajalo da se Kula sasvim poruši. U takvoj situaciji iznutra se začulo više neprijateljskih poziva da se paljba obustavi.

- Izlazite napolje i odložite oružje! - zatražio je komandir Druge čete Nikola Obradović.

Kroz otvor u zidu je iskočilo nekoliko okrvavljenih lica, sa oružjem u rukama podignutim iznad glave. Za njima su, bojažljivo i nesigurno, nailazili ostali i odmah su razoružavani. Na pitanje komandanta bataljona zašto se nisu predali bez započinjanja borbe, jedan je iskreno uzvratio:

- Karo nije dozvolio... On komanduje...

- A gdje je Karo?

- Negdje unutra... Valja ga potražiti.

Nekoliko boraca je uskočilo u razrušenu Kulu daje dobro pretraže. S oružjem na gotovs naišli su na čovjeka u njemačkoj uniformi, široko otvorenih očiju punih mržnje, koji je čutke odbacio oružje i progovorio:

- I ja se predajem!

Borci su ga potjerali napolje, pred komandanta brigade i komandanta bataljona, da nešto više kaže o svomu stavu i pružanju otpora. Karo je priznao da je prisno saradivao sa zločincem Munibom Čebom da je bio njegov zamjenik i pogubio više nedužnih ljudi. Poslije izvedenih dokaza, Karo je osuđen na smrt strijeljanjem. I njegova tri bliska saradnika dobila su istu kaznu. Nedužni pripadnici Karove grupe pušteni su svojim kućama.

O rezultatima borbe u Kuli, u Operacijskom dnevniku Druge krajiške je zapisano: »Nakon četirisatne borbe Kula je zauzeta... Zarobljeno: 46 milicionera, 4 poginula u borbi. Među zarobljenima bilo i ustaša i pristalica Pandže. Plijen: 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, 40 pušaka, 60 komada ručnih bombi, 1 raketni pištolj i manja količina municije. Vlastitih gubitaka nije bilo.«⁸⁶

86 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 986, reg. br. 5-10.

U oktobru i prvoj polovini novembra 1943. jedinice Trećeg korpusa NOVJ oslobodile su skoro cijelu istočnu Bosnu i ozbiljno ugrozile najveći neprijateljski garnizon Sarajevo. Skoro svuda su uspostavljani organi narodne vlasti i normalizovan život, koliko je to bilo moguće u ratnim uslovima, u selima i gradovima. Zadan je ozbiljan udarac neprijateljskoj miliciji i četnicima. U skladu sa zahtjevom Vrhovnog štaba NOV i POJ, pritisak na Sarajevo i okolinu je pojačavan. Radi toga su jedinice Druge krajiške usmjerene iz doline srednjeg toka Drine prema Trnovu, Crnoj Rijeci i Delijašu, zapravo južnim prilazima grada na Miljacki. Njihov usputni zadatak bio je da razoružavaju neprijateljsku miliciju i četnike, da onesposobljavaju i ruše komunikacije. Pojedini bataljoni ojačani su minerskim vodovima koji su raspolagali dovoljnom količinom eksploziva za rušenje mostova i zidanih objekata.

U pokretu prema Hamzićima, borci Drugog bataljona imali su susretnu borbu sa ustašama koje su naišle od vrela Prače u namjeri da zauzmu Jabuku i kontrolišu okolni teren. U tročasovnoj borbi ustaše su primorane da se povuku na polazne položaje. U toku borbe pristigle su dvije čete Trećeg bataljona i napad je pojačan. Ubijeno je nekoliko ustaša i više ih je ranjeno. Napade i pokrete Drugog i Trećeg bataljona, u saradnji sa njihovim štabovima, usklađivali su Idriz Čejvan, politički komesar i Dušan Egić, zamjenik komandanta Druge krajiške brigade.

Borci Prvog bataljona su razoružali 32 neprijateljska milicionera i zaplijenili njihovo oružje i municiju. Razoružavanjem pripadnika muslimanske milicije i četnika spriječen je pravi bratoubilački rat i krvoproliće u selima zapadno od Drine prema Sarajevu.

Nešto kasnije iz Goražda stigao je Italijanski bataljon, bez jedne čete, koja je ostavljena da pomaže u transportu hrane iz Čajniča u Previlu. Za dopremanje hrane u pasivni i nenaseljeni južni kraj Jahorine svojski je brinuo intendant Druge krajiške brigade Ranko Zgonjanin, intendanti bataljona i četni ekonomi. Njihovo zalaganje i snalažljivost stalno su zasluživali pohvale i priznanja. Borci i rukovodioci ne mogu zaboraviti svoje omiljene intendante i ekonomе, koji su svoje drugove spašavali od aveti gladi i doprinosili da se brzo oporavljaju. Ostali su nezaboravni Srba Stevanović, Rade Njegovan Švabo, Košta Čušić, Đurađ Vučević, Cvijo Gajić, Aćim Umićević, Dušan Curčija, Bukan Dražić Bude, Ilija Babić, Dušan Skakić, Ilija Vokić i drugi.

Već 23. novembra, tri bataljona Druge krajiške zauzela su položaje u Tošićima, Trnovu i Jelačićima. Njihov zadatak bio je da razoružavaju četnike i neprijateljsku miliciju, da prikupljaju obavještenja o brojnom stanju, rasporedu i naružanju neprijateljskih jedinica u Kobiljdolu i Kasindolu, na domaku Sarajeva. Prvi bataljon je zadržan u Ilovači i Previli da štiti divizijski magacin i pravac od Goražda, gdje nije bilo naših jedinica. Od štaba bataljona, pored pomenutog, zatraženo je: da zarobljava i razoružava četnike i pripadnike milicije, da pomogne Mehmedaliji Fazlagiću u poslovima formiranja partizanskog odreda na tome terenu i saraduje sa Jahorinskim partizanskim odredom. U naredenju štaba brigade sugerisano je: »Ako prilike i uslovi budu dozvoljavali održavajte sijela, priredbe i igranke po selima. Ako se vi zadržite ovdje, te se za vrijeme vašeg bavljenja ovdje formira neka partizanska jedinica održite tim povodom svečanost i proslavu...«⁸⁷

Na položaj Trećeg bataljona u rejonu Trnova naišla je njemačka motorizovana kolona. Dva tenka naletjela su na nagazne mine i dosta su oštećeni. Tenkovi su odmah odvučeni u pravcu Sarajeva. Međutim Nijemci se nisu mirili neuspjehom i ponovo su krenuli u napad. Do borbe je došlo kod Ilovice, na drumu

između Trnova i Sarajeva. Borci Trećeg bataljona odbili su u polazni garnizon njemački streljački stroj i 3 tenka. Nijemci su imali 8 mrtvih i 10 ranjenih vojnika. Život je izgubio 1, a ranjena su 2 borca iz Trećeg bataljona.

Na položajima kod Preville i Jabuke i dalje nalazio se Prvi bataljon, pomagao u transportovanju ratnog materijala iz magazina u Ustikolini i razoružavao četnike i grupice pripadnika neprijateljske milicije. Intendanti bataljona i ekonomi četa brinuli su o prikupljanju hrane. Činili su to organizovano, u saradnji sa narodnooslobodilačkim odborima, uglavnom na dobrovoljnoj osnovi.

Drugi bataljon, sa protivtenkovskim topom, držao je položaje u rejonu Ilovica. Treći bataljon rasporedio se na prostoru Trnova, Vrbovnika i Tošića, a Četvrti, ojačan četom Pratećih oruđa u Jelačićima i Govedovićima. Štab Druge krajiške brigade, brigadna bolnica, intendantura i slušaoci političkog kursa bili su u Šišićima. Jahorinski partizanski odred, sa kojim je uspostavljena saradnja, nalazio se iznad Pala, na obroncima planine i spriječavao prodor neprijatelju iz pomenutog pravca. Italijanski bataljon nalazio se na prilazima Mazlini. Iza leđa borbenog rasporeda triju bataljona Druge krajiške, u Dobrom Polju, nalazila se jedna četničkajedinica, a nešto južnije, u Kalinoviku, izviđačke jedinice 7. SS njemačke divizije »Princ Eugen«. Oni su bili uklinjeni u predio gdje je protivnik mogao, sa više strana i znatnim snagama, brzo i odlučno intervenisati. Bez obzira na takvu mogućnost, bataljoni su preduzimali ofanzivna dejstva i pripremali više smjelih akcija.

Borci Trećeg bataljona razbili su četničku grupu u Krblijinama i porušili dva mosta na drumu između Trnova i Dobrog Polja. Zarobljena su 2 četnika i zaplijenjeno njihovo oružje. Drugi i Četvrti bataljon pripremili su i izveli napad na neprijateljsku miliciju u Kijevu. Zarobljeno je 16 milicionera, a ostali su umakli u Sarajevo. Zaplijenjen je teški mitraljez i 18 pušaka. Porušen je most preko rijeke Željeznice. S obzirom daje neprijatelj koristio motorizaciju i tenkove, borci Trećeg bataljona dva dana su prekopavali drum između Trnova i Dobrog Polja i postavljali razne prepreke. U tom poslu su pomagali i mještani.

Štab brigade je naredio Drugom i Četvrtom bataljonu da unište neprijateljsko uporište Kasindo i sasvim se približe Sarajevu. U naredenju stajalo je da se u Kasindolu nalazi oko 600 njemačkih vojnika, da raspolažu, pored ostalog, sa 3 brdska topa, minobacačem, više teških mitraljeza i puškomitraljeza, da su smješteni u školi, oporavilištu, sokolskom domu i samostanu časnih sestara. U blizini oporavilišta nalazila su se 3 zemljano-drvena bunkera i mjestimično prepreke od bodljikave žice. Komandanti bataljona Stojan Milnović Stojanda i Perica Vukojević dobro su proučili primljeni zadatak i komande četa upoznali šta ih očekuje. U sumrak se krenulo u napad. Četne kolone morale su savladati priličnu razdaljinu i teško prolazno zemljište. Ponegdje su išle zaobilaznim stazama da ostanu neprimijećene i protivniku prirede iznenađenje. Stoga je napad počeo 2 časa kasnije od predviđenog vremena. Borci Drugog bataljona stigli su na lijevu stranu Kasindolskog potoka, kućama nedaleko od oporavilišta, a borci Četvrtog bataljona kućama na drugoj, desnoj, strani pomenutog potoka i očekivali znak za napad. U neprijateljskom uporištu vladala je tišina. Borci su pomislili da neprijateljski vojnici spavaju i da će ih bunovne lakše savladati. Najprije je otvorena vatra iz minobacača, a zatim iz puškomitraljeza i pušaka. Iz uporišta nije uzvraćeno. Komandanti bataljona i komandiri četa zapitali su se šta to može biti? Obavještajac Drugog bataljona svratio je u obližnju kuću i od domaćina doznao da su Nijemci nešto prije ponoći otišli nekuda iz Kasindola. Komandanti bataljona shvatili su da se nešto neprijatno priprema i naredili da se čete brzo povuku i upute na polazne položaje. Dok se to događalo, iza leđa boraca, u rejonu Kijeva začula se žestoka paljba. Više nije bilo teško procijeniti da su Nijemci, obuhvatnim manevrom i presjecanjem odstupnice, pokušali da unište Drugi i Četvrti bataljon. Kod Kijeva naišli su na otpor jedinica Trećeg bataljona, ali su

ih odbacili sa položaja i produžili u Trnovo. Drugi i Četvrti bataljon prihvatili su borbu sa daleko jačim protivnikom. Njihove napade usmjeravao je komandant brigade Dragutin Stanić i postepeno su preuzimali inicijativu. Nijemci su najprije primorani da se povlače sa okolnih uzvišenja i privijaju drumu za Sarajevo. U jednom trenutku, u popodnevnim časovima, podržani vatrom iz tenkova, oni su protivnapadom upali u selo Grab i počeli paliti kuće i sporedne staje. U tome su ih podržavali avioni koji su dolijetali sa aerodroma kod Sarajeva, bacali bombe i tukli iz mitraljeza borbene strojeve Drugog i Četvrtog bataljona. Nadmoć protivnika osujećena je žestokim jurišem boraca Druge krajiške, u sumrak, kad su njemački streljački strojevi i motorizacija prisiljeni da uzmiču u Sarajevo i trpe osjetne gubitke. U jurišu prednjačili su Dordó Bašić, zamjenik političkog komesara čete, Mustafa Aličić Džemo i Ago Softić, koji su izgubili život. Dužnost zamjenika političkog komesara čete preuzeo je Dragan Antonić. Ubijeno je oko 60 njemačkih vojnika i više ih je ranjeno.

Istog dana, jedna četa Prvog bataljona stigla je u Goražde da razbije grupu četnika koji su iznenada ušli u grad. U kratkom okršaju izdajnici su rastjerani i likvidirani. Jedna četa ostala je na Previli, a druga se nalazila privremeno u sastavu Italijanskog bataljona koji je imao nekoliko okršaja sa četnicima u rejonu Dobrog Polja i Kalinovika. Italijani su bili borbeni, ali nisu imali iskustva u partizanskom načinu ratovanja. Stoga su jednom nasjeli četničkoj varci i imali gubitaka. Drugi bataljon i Četvrti bataljon držali su položaje na Grabu i Ulobićima. Jedna četa Trećeg bataljona nalazila se u Trnovu i štitila pravac od Kalinovika, a ostale su prešle u Umčane, na lijevu obalu Željeznice, da zatvore pravac od Sarajeva i osujećuju prodor neprijateljskih jedinica. Štab brigade i prištapske jedinice prešli su iz Sišća u Slavjeviće. Većih sukoba sa neprijateljem nije bilo.

U to vrijeme štab Trećeg korpusa je najhrabrije među hrabrima predložio da budu pohvaljeni preko talasa Radija »Slobodna Jugoslavija«. U jedinicama Druge krajiške bez dvoumljena je odabran Stojan Milnović Stojanda, komandant Drugog bataljona, hrabar, sa izuzetnim smislom za organizovanje i izvođenje taktičkih napada na neprijatelja, omiljen među borcima i rukovodiocima. Štab korpusa predložio je, u svom izveštaju o borbama u istočnoj Bosni, da Vrhovni štab NOV i POJ pohvali hrabrog komandanta bataljona.

U petnaestodnevnom borbenom dejstvovanju i ostalim aktivnostima jedinica Druge krajiške, dobija se slijedeće: ubijeno je oko 75 neprijateljskih vojnika, zarobljena 183 i više ih je ranjeno. Zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, 6 puško-mitraljeza, 229 pušaka, 19 sanduka minobacačkih granata, 60 ručnih bombi i dosta ostale ratne opreme. Oštećena su 2 neprijateljska tenka. Temeljito je razrušen drum i svi mostovi između Kijeva i Dobrog Polja. U borbama je palo 7 i ranjena 3 borca i rukovodioca Druge krajiške.

Iako je bilo malo slobodnog vremena u pomenutom periodu, ono je korišćeno za intenzivnu vojnu i političku obuku boraca i starješina. Štabovi Prvog i Trećeg bataljona su održali po jedan, a štabovi Drugog i Četvrtog bataljona po dva sastanka sa komandama četa. Tom prilikom uglavnom je raspravljano o vojničkim nedostacima u četama, vodovima i desetinama i predlagano kako da se otklanjaju. Bilo je to od interesa za poboljšanje borbene gotovosti jedinica i jačanje discipline. Skoro svaki slobodni trenutak je korišćen za izučavanje taktičkih radnji, ratne službe, stražarske službe, opis naoružanja, izvođenje egzecira i nastave gađanja.

Na časovima političke obuke, borci i starješine su redovno upoznavani sa najaktuelnijim događajima na domaćim i svjetskim ratištima. Politički komesari su obično saopštavali najnovije vijesti i poslije se živo diskutovalo. Borci su najčešće postavljali pitanja o stanju na savezničkim frontovima i kada se konačno može očekivati krah hitlerovske Njemačke i njenih pomagača. Jedan broj rukovodilaca su pohađali vojni i politički kurs pri štabu Dvadeset sedme udarne di-

izije. Među njima su bili i rukovodioci iz Druge krajiške brigade: bataljonski kojevski rukovodioci Vukosava Kujović Vuka, Gojko Stanić, Slobodan Zarić, osip Malinovski, zatim Mladen Pandža, Bogdan Majkić, Zaim Hadžisavković, Nikola Stanić, Boško Knežević, Miloš Vukajlo, Josip Vitas, Asim Delić, Branko Ćrnjić i Rajko Lajšić.

} kulturno - prosvjetni život se odvijao dosta dobro Radili su analfabetски ечајеви i iskorjenjivana je nepismenost među borcima. Date su i dvije uspjele priredbe za narod i borce, jedna u Goraždu i druga u Trnovu, u čemu su predtjačile kulturne ekipe Prvog i Trećeg bataljona. U skoro svim četama su izašle njihove džepne novine i pobudile veliko interesovanje boraca. Pomenute novine bile su ispunjene priložima o raznim događajima u četama, o junaštvu pojedilaca, uspjesima u borbi, smešnim događajima i ostalome.

0 moralu i disciplini u izvještaju štaba Druge krajiške je konstatovano i ovo: Stanje morala i discipline je na srednjem nivou. Naređenja viših štabova i izvršavaju se tačno i na vrijeme. Stanje borbenog duha kod većeg broja boraca e dobro, dok kod pojedinih novih boraca još u potpunosti ne zadovoljava... Ddnos boraca prema narodu korektan... „⁸⁷

Jedinice su bile dobro naoružane i imale dovoljno municije. Hrana nije bila iajbolja. Najčešće je nedostajao hljeb. Intendanti i ekonomi su jedva nabavljali >onešto ovsenog brašna, punog pazdrljica, od čegaje spravljen hljeb koji su borci jedva žvakali. Nedostajalo je odjeće i obuće za novoprmljene borce. Zdravstveno stanje boraca, u cjelini, bilo je dobro. Njih nekoliko, zbog starosti i iznenoglosti, nisu bili sposobni za borbe i duže pokrete. Stoga je predloženo da osanu u sastavu nekog partizanskog odreda i obavljaju lakše poslove. Iz Romanij-kog partizanskog odreda u jedinice Druge krajiške došli su: Hodo Hurem,)mer Hadžić, Hasan Kuluh, Smajo Memišević, Taib Maličević i Uglješa Petko-ić, a sa terena Rogatice i okoline Rade Bojović, Dušan Lašić, Borislav Mišković, Alka Novaković, Savo Droca, Drago Janković, Koviljka Nešković i drugi.

NJEMAČKA OFANZIVNA OPERACIJA »KUGELBLIC«

Početkom decembra 1943, štab Dvadeset sedme divizije naredio je Drugoj rajiškoj brigadi da napusti dotadašnje položaje, da se prebaci na lijevu obalu rače, na prostor Vinče, Ponora i Brnjice, jugoistočno od Romanije. Poslije vodnevnog napornog marša iz rejona Trnova Drugi, Treći i Četvrti bataljon su tigli na nove položaje, zatvorili pravac od Pala i Stambolčića, kontrolisali i rušili eljezničku prugu i drum između Sjetline i Mesića. Italijanski i Prvi bataljon su mještteni u Goraždu da vrše garnizonu službu, obezbjeđuju divizijsku bolnicu, ojne i političke kurseve, da razoružavaju četnike i neprijateljsku miliciju u okoni i pomažu Drinskom partizanskom odredu u pripremama za okršaje sa nerijateljem.

U to vrijeme Nijemci su tajno započeli operaciju »Kugelblic« (»Loptasta mulja«) protiv jedinica Trećeg udarnog korpusa u istočnoj Bosni i Drugog udarnog korpusa na teritoriji Sandžaka, protiv divizija u njihovom sastavu: Druge proleterske, Pete krajiške udarne, Sedamnaeste i Dvadeset sedme udarne divizije, 'rema štabu 2. njemačke oklopne armije, za izvođenje operacije su angažovane sdinice pod komandom 5. njemačkog brdskog SS korpusa da uspostave i drže aprečnu liniju komunikacijom od Sarajeva prema Sokolcu, Han-Pijesku, Vlavenici, Srebrenici i uzvodno Drinom do Višegrada. Sa južne strane, od doline 'reče, Rogatice i Pala, 1. njemačka brdska i 7. SS »Princ Eugen« divizija, imale u zadatak da energično nastupaju pomenutoj zaprečnoj liniji. One su kretale ši-

rokim frontom, od Sjenice, Gacka i Nevesinja, sa jugoistoka i juga, da jedinice NOV, u prvom redu Petu krajišku diviziju, primoraju da se povuku sa prostorije Vardišta, Nove Varoši, Priboja i Višegrada, u istočnu Bosnu i nađu u uzavrelom kotlu. Prvi bataljon 14. brdskog lovačkog puka 7. SS »Princ Eugen« divizije, uporno je nastupao za jedinicama Druge krajiške brigade i težio da ih iznenadi i napadne. Posjedanje zaprečne linije počelo je istovremeno iz nekoliko pravaca. Dijelovi 187. njemačke rezervne divizije i 901. motorizovani puk nastupali su u tri udarne kolone iz rejona Tuzle i Zvornika prema Kladnju i Birču. Dijelovi 24. bugarske divizije su istovremeno, iz Užica i Kremne, pristizali na desnu obalu Drine. Iz Sarajeva prema Sokolcu, Han-Pijesku i Vlasenici nastupale su jedinice 369. legionarske divizije, ojačane 1. samostalnim pruskim pukom koji se je obučavao u skijanju na padinama Igmana, sa 25 tenkova i artiljerijom.

O namjerama neprijatelja malo se znalo. Jedinice Druge krajiške izvodile su diverzantske akcije na željezničkoj pruzi i drumu između Prače i Stambolčića. Tom prilikom borci Drugog bataljona, uz pomoć minobacačkog voda, srušili su pola kilometra pruge, željeznički i drumski most. Vršene su pripreme za likvidaciju neprijatelja u Stambolčiću i Palama da bi se olakšalo Romanijskom partizanskom odredu na Crvenim Stijenama. S obzirom daje neprijatelj pojačavao pritisak na pravcu Mokrog i Crvene Stijene, na taj sektor hitno je upućen Četvrti bataljon Druge krajiške, sa protivtenkovskim topom i minobacačem Prateće čete. Ubrzo se, međutim, uvidjelo da predstoji munjevita ofanzivna operacija neprijatelja i jedinice Druge krajiške češće će mijenjati položaje i odbijati napade nadmoćnijeg protivnika. Prvi bataljon i Italijanski bataljon su usiljenim maršom stigli iz Goražda u Kalimaniče. Neprijateljske jedinice su energičnije napadale i ovladale Crvenim Stijenama. U takvoj situaciji došlo je do pomijeranja bataljona Druge krajiške na nove položaje. Četvrti bataljon ugrožavao je komunikaciju Crvene Stijene - Sokolac, ali je ubrzo potisnut u Kusače. Drugi bataljon držao je položaj u Sijercima, a Treći s obje strane drumu kod Košutice. Njima je pridodata i Prateća četa. Prvi bataljon se zadržao u rejonu Kalimaniča. Romanijski partizanski odred stigao je na prostor Kalimaniča i Dobrašine. Na desnom krilu borbenog rasporeda Drugog bataljona bile su jedinice Sedamnaeste majevičke udarne brigade. Zadatak Druge krajiške, Sedamnaeste majevičke brigade i Romanijskog partizanskog odreda trenutno je bio da zadržavaju i odbijaju neprijateljski 92. motorizovani puk, 25 tenkova koji su zauzeli Sokolac i namjeravali prema Han-Pijesku i Vlasenici.

Borci i rukovodioci upoznati su sa nepovoljnom borbenom situacijom na pravcu dejstva jedinica Sedamnaeste udarne divizije, kod Kladnja i Vlasenice, gdje su vođene žestoke borbe i odbijani napadi neprijatelja. Komandant Druge krajiške Dragutin Stanić naredio je komandantima bataljona Milanu Zgonjaninu, Stojanu Milnoviću, Mili Ševi i Perici Vukojeviću da se jedinice pripreme da protivniku nanose ozbiljne udarce i primjenjuju elastičnu odbranu.

Obavještajna služba 2. njemačke oklopne armije, zahvaljujući sopstvenoj radio-prislušnoj službi, znala je dosta o pokretima, premještajima i rasporedu brigade Pete, Sedamnaeste i Dvadeset sedme udarne divizije. Već 5. decembra, komandi Jugoistoka javljeno je da se brigade Dvadeset sedme divizije (Druga krajiška) premještaju iz prostora jugoistočno od Sarajeva na Romaniju, da su brigade Sedamnaeste udarne divizije upućene prema Tuzli daje napadnu i oslobođe. Iz izvještaja štaba 2. njemačke oklopne armije, 8. decembra, doznaje se slijedeće: »Operacija »Loptasta munja« (»Kugelblic«) dobijasvoj planirani tok. Goražde dostigla 1. brdska divizija i 7. SS divizija »Princ Eugen« i zauzeti neoštećeni tamošnji mostovi. Time je veza unutar južnog obruča od Zvornika, Priboja, Pljevlja, Goražda, Sarajeva i sjeveroistoka uspostavljena i završena prva faza opera-

cije »Loptasta munja.« Glavnina neprijatelja utekla je u unutrašnjost centra i upala u kotao...⁸⁹⁾

Istog dana, u prijepodnevnim časovima, neprijateljske jedinice, podržane tenkovima, iz Sokolca pošle su u napad na tri bataljona Druge krajiške. Avioni su prethodno dolijetali i izvidali. Na drumu moglo se izbrojati 11 tenkova i 4 kamiona. Lagano su se približavali Žljebovima. Dočekam su paljbom protivtenkovskog topa i protivtenkovskih pušaka. Jedan tenk je oštećen, ali su ostali otvarali žestoku vatru iz topova i mitraljeza i uzmakli za obližnju uzvišicu. Sada je uslijedila žestoka paljba dvije baterije topova sa položaja kod Sokolca. Granate su dolijetale jedna za drugom i preoravale položaje boraca Drugog i Trećeg bataljona. Njihovu grmljavinu su nadjačavali povici komandira četa i vodova da se niko ne pomalja iz zaklona i rovova. U snježnoj bjelini naokolo crnjeli su se krateri od eksplozija granata. Luka Manojlović iz Trećeg bataljona, znajući da su tenkovi najosjetljiviji u zadnjem i bočnom dijelu, dograbio je protivtenkovsku pušku i sletio u jedan zaklon desno od drumu. Ubrzano je disao i iščekivao da se tenkovi pojave iza uzvišenja odakle je uslijedila huka njihovih snažnih motora. Eksplozije granata i dalje su odjekivale, više zasipajući položaj boraca Drugog bataljona. Tenkovi su krenuli kada im se učinilo da je prolaz drumom neutralisan i da mogu otutnjati bliže Han-Pijesku. Cijevi na njihovim kupolama su češće plamsale, granate i mitraljeska zrna neposredno zasipali uzvišenja i kote ispred sebe. Nišandžija protivtenkovskog topa, zaklonjen iza neprobojnog štita, pažljivo je nišanio u čelni tenk i dodirnuo okidač. Oruđe je poskočilo, ispred njegove cijevi zalepršala snježna prašina i granata pronašla cilj. Tenk je obavila vaterena munja i skrenula s puta. I Manojlović je vrebao preko nišana protivtenkovske puške i dobro video pogotke. Čelična zrna su pljuštala u bok i kupole tenkova, ali su varničeći rikošetirala i nisu probijala čelične oklope. Tenkovi su pokušavali da izbjegnu direktne pogotke, uzmicali na zaravan pored drumu, zašli u mrtvi ugao i nešto iščekivali. Naletjeli su avioni, tovore bombi sručivali na položaje Drugog i Trećeg bataljona, potom pikirali, prešli u brišući let i mitraljirali. Na njih je otvorena vatra iz pušaka i puškomitraljeza i nestali su prema Sarajevu. Uz podršku streljačkog stroja Nijemaca, tenkovi su dosta obazrivo krenuli naprijed i nisu štedjeli municiju. Po tome se moglo zaključiti da žele ostati na dostignutoj liniji i uporno napredovati. Njihovi topovi su naizmjenično grurali i ranili nekoliko boraca. Pregršt gelera ranila je i sanitetskog referenta Trećeg bataljona, Milenu Prokopić, u času kada je ranjenim drugovima ukazivala pomoć. Namjere Nijemaca nisu se mogle sasvim prozreti i krišom mogli su izvršiti obuhvat, borcima pomenutih bataljona zaći za leđa i prekratiti odstupnicu. Da bi se to izbjeglo, štabovi bataljona su predveće organizovali povlačenje na naredne položaje kod Miletića i Mičivoda.

Noću, 8. i 9. decembra Druga krajiška posjela je odbrambene položaje na liniji: Sijerci - Mandra - Mičivode - Džimirje - Babljak. Četvrti bataljon nalazio se u Sijercima, drugi u Mandri i Mičivodama, a Treći u Naleparima i Klečkovecu da jačim patrolama vrši izvidanje Devetaka i Džimirja. Prvi bataljon je pomjeren na Babljak da ispita ima li Nijemaca u Sjevskom i da ih napadne, u sadejstvu sa Italijanskim bataljonom, koji se nalazio u Rađevićima. Štab brigade, brigadna bolnica i intendatura iz Selišta prešli su u Vranješe. Sedamnaesta majevička brigada nalazila se u divizijskoj rezervi, na prostoru Kalimanića, Dumanića, Točionika i Grbića, štitila divizijsku bolnicu i jače izviđačke patrole upućivala u Mislovo i Žepu. Dva bataljona Romanijskog odreda zadržala su položaj na liniji Bandin Odžak - Zavarine - Šenkovići, zatim zatvarali pravce od Sokolca i aktivno sadejstvovali sa Četvrtim bataljonom Druge krajiške. Jedan bataljon pomenutog odreda nalazio se u Zakomu i štitio pravac od Rogatice.

89 Nacionalni arhiv, Vašington, serija 313, film 190.

Na novoposjednutim položajima nije bilo mira. Neprijateljska artiljerija oglašavala se cio dan i granate su zasipale odbrambenu liniju Druge krajiške. Vrijeme je bilo vedro i naizmjениčno su dolijetali avioni, najprije izviđački, a zatim »meseršmiti« i sručivali desetine bombi pored zaklona boraca i rukovodilaca. Najviše bombi palo je na Selište i seoske domove sravnile sa zemljom. Bombardovanje je uslijedilo odmah poslije odlaska štaba Druge krajiške i *prištapskih* dijelova u Vranješe. U nekoliko navrata, avioni su bombardovali Klečkovac, Barnik i Grbiće. Od eksplozija bombi ranjena su samo 2 borca. Neprijateljski streljački stroj od 500 vojnika pošao je od Žljebova prema Sokolovićima, ali je naišao na žestok otpor boraca Druge krajiške i primoran da odstupi. Neprijateljski tenkovi pojavili su se iz pravca Vlasenice i potvrdili da tamo situacija nije zavidna. Kod Debele međe su zastali, otvorili paljbu iz topova i mitraljeza i okrenuli nazad.

Štab Dvadeset sedme divizije, sa komandantom Perom Kosorićem i političkim komesarom Pavlom Goraninom Ilijom, pravovremeno je uočio da je nadmoćnijeg protivnika, podržavanog tenkovima, artiljerijom i avionima, teško zadržati da ne prođe u Han-Pijesak, i da se spoji sa jedinicama koje su ovladale Vlasenicom i uspostavi zaprečnu liniju. Stoga je štabu brigade naređeno da se opet promijene položaji, glavnina izvuče od komunikacije, neprijatelj sačekuje i tuče na terenu gdje ne može koristiti tenkove i oklopna vozila. U skladu s tim, Prvi bataljon je stigao u Zakomo i Ušnjake da spriječi nastupanje neprijatelja od Senkovića, kontroliše pravac prema Rogatici i uspostavi vezu sa Četvrtim bataljonom u Džindićima i Bregu. Bataljoni su imali zadatak da se međusobno ispoмаžu u slučaju jačeg neprijateljskog napada. Četvrti bataljon štitio je pravac od Selišta, Kusača i Konostrebaca. Drugi bataljon se nalazio na prostoru Barnika i Grbića, odbijao napade od Klečkovca, Mandra i Selišta, vršio izviđanja prema Vranešima, Paljikama i Džimirijama, jačim dubinskim patrolama pratio kretanje protivničkih jedinica i priređivao im iznenađenja. Treći bataljon držao je položaje na Stolovašu, Donjem Točioniku i Kalimanićima i kontrolisao pravac prema Zlilovini i Gajevima. Ujedno je ostvarivao sadejstvo sa Drugim bataljonom i štitio divizijsku bolnicu. Štab brigade, brigadna bolnica i intendantura smješteni su u Gornjem Točioniku. Ovakvim rasporedom bataljona, Druga krajiška praktično je štitila pravac od Devetaka, Žljebova, Kusača, Senkovića i kontrolisala prilaze od Rogatice.

Sedamnaesta majevička brigada orijentisana je na prostor Rađevića, Babljaka i Sjeverskog da kontroliše drum između Rogatice i Višegrada i prihvata jedinice Pete krajiške udarne divizije koje su pristizale iz doline Drine. Romanijski partizanski odred raspoređen je između Mesića i Rogatice da ruši drum, mostove i progoni četnike.

U časovima kada su jedinice Dvadeset sedme divizije posjedale položaje, neprijatelj je praktično uspio da uspostavi planom predviđenu zaprečnu liniju od Sarajeva preko Sokolca i Han-Pijeska do Vlasenice. Divizije Trećeg udarnog korpusa NOVJ Peta, Sedamnaesta i Dvadeset sedma - našle su se u okruženju, u veoma nepovoljnim vremenskim uslovima, bez dovoljno hrane, municije, odjeće, u sudaru sa bolje naoružanim i za zimsko ratovanje dobro uvježbanim protivnikom. Raspored neprijateljskih jedinica izgledao je ovako: dijelovi 369. legionarske njemačke divizije, 1. samostalni pruski puk i dijelovi 92. motorizovanog njemačkog puka bili su u rejonu Sokolca i Han-Pijeska i usmjereni prema istoku. Dijelovi 187. njemačke divizije posjeli su prostor sjeverno od Han-Pijeska i jugoistočno od Vlasenice i dejstvovali prema jugoistoku. Lijevo od njih, pa do Srebrenice, nalazio se 901. motorizovani njemački puk da dejstvuje prema jugu. Na desnoj obali Drine, od Rogačice do Brusničkog potoka bile su jedinice 24. bugarske divizije, koje su imale zadatak da spriječe eventualni prelazak jedinica Trećeg korpusa u Srbiju. Prva njemačka brdska divizija nastupala je na liniji između Drine i Rogatice, a 7. SS divizija »Princ Eugen« na prostoru između Ro-

manije i Rogatice. Kad su zatvorili obruč oko jedinica Trećeg korpusa, Nijemci nisu sumnjali da neće postići željeni cilj, o čemu se, u dnevnom izvještaju 2. njemačke oklopne armije, kaže: »Poduhvat »Loptasta munja« teče i dalje prema planu i vodi do daljeg suženja kotla. Neprijatelj stupa samo pojedinačno u borbu. Prema vazdušnom izviđanju jaki dijelovi neprijatelja (vjеровatno Dvadeset sedma i Sedamnaesta proleterska divizija) nalaze se u prostoru Rogatica, Podžeplje, Han-Pijesak, Sokolac...«⁹⁰

Na dostignutoj liniji neprijateljske jedinice pripremale su se za odlučujući udar i povremeno preduzimale manje napade. Na položaje Drugog i Četvrtog bataljona Druge krajiške brigade naišla je kolona Nijemaca, podržana od tri tenka, stigla do Selišta i Mičivoda, koristeći dosta gustu maglu i otvorila vatru. Oglasio se protivtenkovski top, protivtenkovske puške i puškomitraljezi. Nijemci su počeli odstupati. Za njima su zapristali borci oba bataljona i otkrili da se neprijatelj povukao u Kopito, Miletiće i Gerušu. Vlastitih gubitaka nije bilo. Narednog dana bataljoni Druge krajiške nisu mijenjali položaje i pojačali su izviđačke aktivnosti da prikupe što više podataka o neprijatelju i njegovim namjerama. Drumom od Sokolca prema Han-Pijesku i obratno češće su prolazili kamioni i tenkovi. Bilo je očigledno da pristižu pojačanja na zaprečnu liniju, da se dovozi municija i ostali ratni materijal.

Da bi uspješnije ometali pokrete neprijatelja, jedinice Druge krajiške, 12. decembra držale su položaje u Džindićima, Selištu, Klečkovcu, Grbićima, spremne da odbijaju napade protivnika i prelaze u protivnapade. Uspostavljena je veza sa jedinicama Prve krajiške brigade na položaju u Zakomu.

Neprijateljski obruč sve više se stegao oko Pete krajiške, Sedamnaeste i Dvadeset sedme divizije. Kad je 24. bugarska divizija preuzela prostor do Drine, 1. brdska njemačka divizija, u sadejstvu sa 7. SS divizijom »Princ Eugen«, bez obzira na vremenske nepogode i dubok snijeg, nije osjetnije usporila u nastupanju. Na osnovu analize podataka i približavanja njemačkih jedinica, komandant Dvadeset sedme udarne divizije Pero Kosorić i komandant Pete krajiške udarne divizije Milutin Morača, sa svojim štabovima, izlaz iz uzavrelog kotla vidjeli su u nroboju njihovih jedinica kroz njemačko-ustaško-četničko-domobransku zaprečnu liniju i manevarski prostor u pravcu zapada. U tome času obavještajno odjeljenje 2. njemačke oklopne armije izvijestilo je Vrhovnu komandu Jugoistoka ia se: »Obruč opkoljavanja oko Pete, Dvadeset sedme i dijelova Sedamnaeste divizije i dalje sužava...«⁹¹

Moralo se brzo reagovati da se izbjegne najgore. U štab Dvadeset sedme divizije, smještenom u planinskom selu Rađeviću, pozvani su komandant Druge krajiške brigade, Dragutin Stanić, komandant Sedamnaeste majevičke, Veljko Ćukić Kurjak i komandant Romanijskog partizanskog odreda Mitar Minić. Njih su dočekali komandant divizije Pero Kosorić, politički komesar Pavle Goranin lija i načelnik štaba Rudi Petovar. Po svemu vidjelo se da je situacija ozbiljna da su nastali kritični trenuci za brigade Dvadeset sedme i Pete krajiške divizije, /rijeme se nije gubilo i odmah je započeo razgovor kako da se izbjegne najgore, komandant divizije Kosorić izložio je sopstveno viđenje trenutne situacije i mje-"e za savlađivanje teškoća. Izlaz je vidio u pripremi jedinica da se što prije probiju iz okruženja. Na kom mjestu? Preko drumu između Vlasenice i Han-Pijeska. Tamo je poslao rukovodioca obavještajne službe divizije Zvonka Grakalića i očekivao preciznije podatke o rasporedu i namjerama neprijatelja. Komandantu divizije se žurilo i najprije se obratio komandantu Sedamnaeste majevičke brigade /eljku Lukiću Kurjaku:

90 Nacionalni arhiv Vašington, serija 313, film 190, snimak 50418.

91 Nacionalni arhiv Vašington, serija 313, film 196, snimak 848.

- Slušaj, Veljko, neka tvoji obavještajci pronađu neku pukotinu u neprijateljskom obruču bliže Vlasenici. Brigadu tamo usmjeri. Odmah.

- Nešto ćemo napipati - obećao je Kurjak. - I raskinućemo obruč.

Komandant Druge krajiške brigade Dragutin Stanić, krupniji od svih, zamišljen je češkao sopstvenu bradu i očekivao da mu Kosorić nešto konkretnije naredi.

- Ti ćeš, Dragutine, imati nešto više obaveza od vođenja borbe - nastavio je komandant divizije. - Druga krajiška štitiće divizijsku bolnicu, transportovati ranjenike i bolesnike. U toku noći divizijska bolnica krenuće iz Babljaka i stići u Brestovaču. Mislim daje najbolje da Druga krajiška, ranjenici i bolesnici, iz obruča izađu na prostoru od Han-Pijeska do Han-Krama, nešto južnije od Sedamnaeste majevičke.

- Učinićemo sve što se može - složio se Stanić.

Od komandanata Romanijskog odreda Mitra Minića zatraženo je da organizuje izvidanje od Žljebova do Sokolovića, da stalno održava vezu i saraduje sa komandantom Druge krajiške.

Na kraju razgovora u prostoriju je stigao obavještajac Grakalić i svi su radoznali očekivali šta će saopštiti. On se sasredio da bude što koncizniji i započeo:

- Nijemci stalno dovlače pojačanja. Cio dan su prolazili kamioni, iz pravca Sarajeva, puni vojnika i ratne opreme, da pojačaju sjeverozapadni dio njihovog obruča. Nailazili su tenkovi i artiljerija. Očigledno se pripremaju da nas što prije pridave u ovom kotlu. Noću se pokreti neprijatelja smanjuju...

- Ni bolje ni gore od onog što sam očekivao - umiješao se Kosorić. - Ne vidim da bi trebalo promijeniti nešto od dogovorenog. Preostaje da prionemo na posao i da se što prije izvučemo. Dobićete i pismenu naredbu.

- A Peta divizija?... - upitao je Kurjak.

- Ona će, takođe, u proboj neprijateljskog obruča - odgovorio je Pavle Goranin Ilija. - Sa njom ćemo ostvariti saradnju. I još nešto - naglasio je politički komesar divizije - pokret i nazive jedinica čuvati u najvećoj tajnosti. Posebno se obezbjediti od četnika i njihovih doušnika. Od svakog borca tražite da strogo čuva vojnu tajnu. Pronađite dobre vodiče. Mislim da pojedini borci Romanijskog odreda dobro poznaju terene kuda namjeravam.

Iste noći komandanti su požurili u svoje štabove, da pripreme jedinice za naporne pokrete i borbe.

PRIBLIŽAVANJE HAN-KRAMU I HAN-PIJESKU I PROBOJ OBRUČA

Trinaestog decembra u ponoćnim časovima, komandant, politički komesar i načelnik štaba Druge krajiške brigade, Dragutin Stanić, Idriz Čejvan i Anton Kolundžić, izdali su jedinicama naređenje za pokret i približavanje mjestu proboja iz neprijateljskog obruča. Sve se moralo uraditi u toku noći da neprijatelj ne otkrije šta se priprema i šta će uslijediti. Noću, u 2 časa, Drugi bataljon krenuo je preko snijegom zavejanog Devetaka i ujutro stigao u Kusače. Borci su bili gladni i premoreni ali se nisu žalili na poteškoće. U najvećoj tajnosti smjestili su se u seoske kuće i štale. Štab bataljona je odmah, u skladu sa dobijenim naređenjem, uputio manje i dobro naoružane izviđačke patrole da izviđaju teren i drum od Han-Pijeska do Mekota. Za Drugim bataljonom došao je Italijanski bataljon, smjestio se u južnom dijelu Kusača i postavio obezbjeđenja u tome dijelu sela. Za njim je stigla četa pratećih oruđa i produžila u zaselak Gašoviće. Borci Trećeg bataljona pošli su u 4 časa ujutru, prešli Vranješe, Paljike, Džimrije i smjestili se u zaseoku Meščemi. Štab bataljona imao je zadatak da organizuje detaljno ispitivanje dionice između Mekota i Mrkalja. Četvrti bataljon je stigao preko Babića kule, Vranješa, Paljika i Džimrija, u zaselak Sveza i preduzeo mjere

da se izvidi rejon Han-Krama. Štab brigade, brigadna intendanтура i bolnica, krenuli su oko 3 časa, poslije ponoći, prošli Grbiće, Alilovinu, Džimrije, razmjestili se planski na prostoru Sredela i Pušunje. Prvi bataljon je imao zadatak da prikupe ljudstvo brigadne intendanтуре koje se brinulo o mljevenju žita i da požuri za ostalim bataljonima.

Na novim položajima komandanti Drugog i Četvrtog bataljona morali su spriječiti svaki odlazak i dolazak mještana u sela u kojima su se nalazili borci Druge krajiške. Na taj način strogo se čuvalo u tajnosti da predstoji proboj iz obruča.

Na osnovu podataka o neprijatelju, dobijenih izvidanjem patrola, štab brigade je detaljno proučio trenutnu situaciju i odlučio uveče, 13. decembra da se krene sa posjednutog prostora na dionicu druma između Han-Krama i Han-Pijeska. Da bi se lakše savladala neprijateljska prepreka i raskinuo obruč, jedinice Druge krajiške grupisane su u tri udarne kolone. Prvu kolonu su sačinjavali Drugi bataljon, Italijanski bataljon i Četa pratećih oruđa. Njen zadatak je bio da razbije neprijatelja kod Bukove glave i izmakne iz obruča. Drugu kolonu su činili Prvi i Treći bataljon, štab brigade, štab divizije, divizijska bolnica, brigadna bolnica i intendanтура. Pravac njenog izvlačenja iz okruženja - Mekote - na drumu između Han-Krama i Han-Pijeska. Treću kolonu sačinjavao je Četvrti bataljon, upućen od Podomara, da savlada protivnika i izađe iz obruča. Ovakvim rasporedom Drugi bataljon činio je desno krilo, istureno prema Han-Pijesku, a Četvrti lijevo krilo, usmjereno prema Žljebovima i Sokolcu, sa zadatkom da zaštite bokove glavnine, brigadnu i divizijsku bolnicu.

U sumrak krenulo se označenim ciljevima. Snijeg, poledica i hladnoća usporavali su pokrete. Najteže bilo je borcima koji su nosili ranjenike. Njihova nalužena ramena su krvarila, a odmjene nije bilo. Komandant i politički komesar brigade brinuli su da se nikako ne posustane, da se pravovremeno, oko ponoći, izbije na dobro branjeni drum i umakne dalje od ledenog i vatrenog pakla. U daljini čulo se brujanje motora, povremena paljba puškomitraljeza i eksplozije artiljerijskih granata. Zagasito tamnu podlogu neba, na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani, ponekad su progorijevale svijetleće rakete. Sve je to svjedočilo daje neprijatelj oprezan i da olako neće dopustiti da se drum pređe negdje između Žljebova i Han-Pijeska. Užurbano se, ipak, išlo u susret nedovoljno poznatoj opasnosti. Komandant divizije Kosorić i komandant brigade Stanić jedino su raspolagali podacima da drumom krstare jedinice 187. njemačke divizije. Teško je bilo dokučiti njihovo brojno stanje... Trenutno i kasno...

Prije ponoći bataljoni Druge krajiške su stigli drumu i časak zastali. Borci su pokušavali da otkriju položaje neprijatelja. Gusta šuma i debela stabla bili su dobri zakloni. Komandant brigade osjetio je zastoj dvaju bataljona, brigadne i divizijske bolnice i odmah naredio da se postave obezbjeđenja na bokovima, da se obaraju stabla, stvore prepreke za neprijateljska vozila, i trčećim korakom prelazi preko druma i odlazi dalje. On je lucidno prozrio, pošto nije čuo pucnjavu na udaljenom desnom krilu borbenog rasporeda, da su Drugi bataljon i Italijanski bataljon izašli iz obruča i produžili u označenom pravcu. Na lijevom krilu, na pravcu napada Četvrtog bataljona, čula se žestoka pucnjava i potvrđivala da protivnik neće olako popustiti. Baš kad su Prvi i Treći bataljon, brigadna i divizijska bolnica, prelazili drum naišlo je oklopno vozilo i dva kamiona. Na njih se ustremila jedna četa Trećeg bataljona. Oglasila se protivtenkovska puška i Dnesposobila oklopno vozilo. Eksplozije ručnih bombi i puškomitraljeski rafali izrešetali su kamione. Neprijateljski vojnici zaždili su drumom nazad, a neki su Dokošeni i ostali u jarku pored druma. Jedan kamion je planuo i osvijetljavao mjesto prelaza. Drugi se sunovratio u prokop i karoserijom stršio u visinu. Kuriri Smajo Burić i Milosav Gajić privirili su u unutrašnjost kamiona i otkrili da e skoro pun probrane hrane. Smaji se najviše sviđala marmelada i sanduk je za-

prtio na leđa. Iz daljine, od Žljebova, dolazili su neprijateljski tenkovi i čula se huka snažnih motora. Komandant Stanić čvrsto je držao situaciju u rukama, strože zapovjedio da se začelje kolone udaljuje od druma, položaj zauzme iza obližnje stijene i na pošumljenom brijegu. Zadihani borci grabili su uzbrdicom i promicali pored stoljetnih stabala. Tenkovi su stigli sasvim blizu, raspalili iz mitraljeza i topova. Zrna i geleri ranjavali su drveće i kidali grane iznad glava boraca. Komandant brigade je uzvikivao da se potrči u zaklone i naišao na pretovarenog kurira.

- Šta to vučeš? - upitao je.

- Uzeo sam iz kamiona. ..., - neodređen je kurir Smajo.

- Bacio to i trkom u zaklon!

Kurir je oklijevao, a komandant odgurnuo sanduk da se skotrljaniz strminu i razbije na drumu.

- Eh, ode naša marmelada - zavapio je kurir. - Čime ćemo se ujutru zasladiti?

- Ne kukumavči, sveca ti dječijeg. I skači u zaklon - zatražio je komandant da se skloni od kiše tanadi.

Dok su Prvi, Drugi i Treći bataljon spretno izmakli iz okruženja, Četvrtom bataljonu nije se dalo i morao je ustuknuti. Na pravcu njegovog nastupanja neprijatelj se dobro utvrdio i upotrijebio tenkove. Iz Sokolca, Nijemci su doveli pojačanje i prešli u protivnapad. Bataljon se povukao u Mrkalje i prikrio da zavera protivnika. U šumi bilo je hladno i borci su jedva dočekali da se smrači. Nešto kasnije pomenuti bataljon se priključio jedinicama Pete krajiške udarne divizije i sa njima izašao iz obruča. Sedamnaesta majevička brigada i Romanijski partizanski odred takođe su izašli iz obruča. Neprijatelju nije pošlo za rukom da Petu krajišku i Dvadeset sedmu diviziju satjera u dolinu Drine i uništi. Tako je praktično propala njemačka ofanziva, nazvana »Kugelblic«, ali će uskoro uslijediti još žešći udari.

NAPAD NA BREZU

Poslije prelaza druma između Hañ-Pijeska i Žljebova, jedinice Druge krajiške stigle su u Ravansko, Berkovinu, Šaševce, Vrutce i Gornje Babine, ti se rasporedile da predahnu i odmornije odbijaju napade protivnika. Izviđači su odmah stupili u akciju da ispituju okolne terene i otkrivaju četničke jedinice. Sjutradan je uslijedio pokret i razmještaj na prostoru Meljina, Jabuka, Mangurića, Zunova, Medojevića i Kruševaca. S obzirom da je planiran napad na Brezu, jedinice Druge krajiške približavale su se pomenutom neprijateljskom garnizonu, došle u Ivančiče, Nišiče, Zlotoge, Krčevine i Kojiće. U toku pokreta prethodnica Drugog bataljona sukobila se sa manjim grupama četnika i primorala ih da pobjegnu. Četnici su, inače, zbog iznenadnih i podmuklih napada, predstavljali stalnu opasnost. Štab brigade je upozorio jedinice da stalno budu oprezne i ne dopuste da ih izdajnici iznenade. I Sedamnaesta majevička brigada bila je u pokretu i približavala se Varešu. Na taj način su vršene pripreme da se likvidiraju neprijateljski garnizoni Breza i Vareš. U Brezi se nalazio bataljon Nijemaca, znatan broj ustaša i ustaških milicionera, ukupno oko 800 dobro naoružanih i za odbranu pripremljenih vojnika. Vareš je branila jedna ustaška satnija i nešto ustaških milicionera. U obrazloženju napada na Brezu i Vareš rečeno je da se izvodi u sklopu ofanzivnih operacija Dvadeset sedme udarne divizije, da likvidacija garnizona i uništenje rudničkih postrojenja znači prekid snabdijevanja okupatorskih željeznica kvalitetnim ugljem, da se stvaraju uslovi za stupanje rudara u jedinice Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda.

Osamnaestog decembra u 22 časa i 45 minuta, Drugi, Treći, Italijanski bataljon i Romanijski partizanski odred napali su Brezu. Njih su podržavala 2 artiljerijska oruđa i 2 minobacača čete pratećih oruđa. Prvi bataljon nalazio se u zasjedi prema Podlugovima, a Četvrti je štitiio divizijsku bolnicu. Drugi bataljon je nastupao na rudnik uglja, desno od potoka koji protiče pored željezničke stanice, sa zadatkom da uništi električnu centralu, željezničku stanicu, u sadejstvu sa Trećim bataljonom, u centru borbenog poretka. Italijanski bataljon se nalazio na lijevom krilu i napadao dio grada desno od drumu za Vareš. Romanijski partizanski odred napadao je prostor lijevo od borbenog rasporeda Italijanskog bataljona, težio da obuhvati selo Mahalu i ostvari sadejstvo sa Drugim bataljonom prilikom udara na željezničku stanicu. Napad je izveden nešto kasnije od predviđenog vremena. Na to su dijelom uticali nepovoljni vremenski uslovi koji su usporili kretanje jedinica Druge krajiške i Romanijskog partizanskog odreda, njihovo podilaženje vatrenim linijama i utvrđenjima protivnika. Spoljna odbrana brzo je savladana i bataljoni su požurili u grad. Drugi bataljon, s komandantom Stojanom Milnovićem Stojandom, osvojio je rudnik uglja i brzo ga razrušio, i Treći bataljon, s komandantom Milom Ševom, onesposobio električnu centralu. Napad je sasređen na zgradu željezničke stanice i okolna utvrđenja. Nijemci ustaše su se pribrali i pružili ogorčen otpor. Smjenjivali su se juriši, protivjuriši ništa bitnije se nije izmijenilo. Na obje strane bilo je sve više gubitaka. Napadajući protivnika, nastojeći da neutrališu njegove otporne tačke, poginuli su: Reizo Čorić, Ismet Džambić, Milan Kerkez, Milan Mandić, Rajko Paspalj, Ivan Sedlaček, Jusuf Sadiković, Milan Štrbac i trinaestogodišnja Vera Liska. U isto vrijeme ubijeno je 20 i zarobljeno 8 Nijemaca. Kad su vidjeli da neće izdržati silinu idara jedinica Druge krajiške, pred samu zoru, Nijemci su zatražili pomoć. Komandant 370. njemačkog puka, potpukovnik Kane, poveo je jedinice iz Ilijaša, i major Merkard izvidački bataljon iz Kiseljaka, da priteknu u pomoć ugroženom garnizonu. Upućen je oklopni voz »Luks« da pomogne u deblokiranju željezničke stanice u Brezi i okolnih zgrada. Štabovi bataljona na vrijeme su proreli šta se priprema i preuzeli mjere za organizovano povlačenje. Čete su jedna rugu štatile u odstupanju i postupno se povukle na položaje sjeverno od Breze.

Iste noći Sedamnaesta majevička brigada osvojila je Vareš, ali se ubrzo molla povući ispred daleko nadmoćnijeg neprijatelja. U Varešu su zaplijenjene latne količine oružja, raznog ratnog materijala i životnih namirnica. Intendanti i se pobrinuli, da se to brzo evakuieše iz grada i otpremi na slobodnu partizanku teritoriju.

Narednog dana bataljoni Druge krajiške bili su ovako raspoređeni: Prvi bataljon se nalazio u zasjedi kod Očevlja i Vlahinja, Drugi u Debeloj Međi, Treći u raževićima, Četvrti u Letincima i Okruglici, u zaštiti divizijske bolnice, a Italijanski bataljon u Nepravaju. Štab brigade, brigadna bolnica, intendantura i Četa ratećih oruđa, bili su u Orahovu i nije bilo sukoba sa neprijateljem.

Zatišje nije dugo potrajalo. Tri manje neprijateljske kolone naišle su na počaj Prvog bataljona i razvila se borba. Kad su se našli u vatrenim kliještima, prijateljski vojnici počeli su uzmicati na polazne položaje. Na bojištu su ostali jednog poginulog i 2 ranjena. Situacija je nalagala da se Drugi bataljon pomeri na nove položaje, na prostor Karića i Gorjančića, da spriječi eventualni "odor neprijatelja od Olova prema Varešu. Četvrti bataljon predao je divizijsku ilnicu Romanijskom partizanskom odredu i došao na položaj u Kadariće. čilog dana su dolijetali neprijateljski avioni, bombardovali položaje jedinica ruge krajiške brigade i nisu nanijeli nikakve gubitke. Njihovo dejstvo, međun, opominjalo je štabove bataljona, komande četa i vodova, desetare i borce, i predostrožnost i maskiranje da ostanu neprimijećeni iz vazduha.

Poslije neuspjele operacije »Kugelblic«, čijim izvođenjem nije ostvarena zamisao o uništenju jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u istočnoj Bosni, štab 5. njemačkog armijskog brdskog korpusa preduzeo je novu operaciju »Snešturm« da opkoli i uništi snage u sastavu Trećeg korpusa narodnooslobodilačke vojske: Petu krajišku udarnu, Sedamnaestu udarnu i Dvadeset sedmu udarnu diviziju. Njemački plan opkoljavanja i uništenja pomenutih divizija zamišljen je ovako: da 7. njemačka SS divizija »Princ Eugen«, 1. rezervni puk i dijelovi 369. njemačke legionarske divizije preduzmu žestok napad s juga, od Vareša, planine Zvijezde i gradića Olova, a 1. njemačka brdska divizija sa jugoistoka, od Han-Pijeska, preko Kladnja i planine Konjuha, zatim od Vlasenice preko Šekovića i dolinom Spreče. Nijemci su smatrali da će istovremenim kordiniranim napadom, uz podršku aviona, tenkova i artiljerije, primorati jedinice Trećeg korpusa, među kojima je bila i Druga krajiška udarna brigada, da se nađu na dosta uskom prostoru u rejonu Krivaje da tu budu izložene odlučnom napadu i uništenju.

Pokreti i napadi neprijatelja počeli su 18. decembra i potrajali do kraja 1943. godine. Jedinice pod komandom štaba Dvadeset sedme udarne divizije, Druga krajiška, Sedamnaesta majevička i Romanijski partizanski odred, danonočno su manevrisale, vodile teške borbe, napadale nadmoćnijeg protivnika i probijale se iz okruženja. Na planinskom zemljištu, u surovim zimskim uslovima, jedinicama Druge krajiške i ostalima, nedostajala je odgovarajuća oprema za izvođenje brzih pokreta, manevara i borbenih dejstava. S druge strane, neprijateljske jedinice bile su dobro opremljene, uz vođenje borbe u zimskim uslovima i bolje naoružane. Oskudice u ratnoj opremi i materijalu borci Druge krajiške nadoknađivali su visokom moralno-političkom sviješću i borbenašću, koje nikakve poteškoće i pritisci protivnika nisu mogli umanjiti.

Manevrisanje započelo je pokretom Druge krajiške brigade preko drumu između Breze i Vareša na prostoru Kraljeve Sutjeske i Kračića. Prvi bataljon zauzeo je položaj u Slivnu i Kračićima, Drugi u Kraljevoj Sutjesci, Treći i brigadna bolnica u Kadarićima, a Italijanski bataljon u Lučićima. Četvrti bataljon prešao je drum i željezničku prugu kod Pajtova Hana i razmjestio se u Striževu. Njegova isturena patrola sukobila se sa neprijateljem i jedan borac je izgubio život. Potom je naišao voz pun neprijateljskih vojnika da osujeće pokret Četvrtog bataljona. Borci su prihvatili borbu, protivnika odbili i voz se udaljio prema Brezi. Dan je bio vedar. Neprijateljski avioni su dolijetali, bombardovali i mitraljirali, naročito prelaz kod Kralupa, kada su ranjena 4 borca, a prilično je stradala i komora.

Štab Trećeg korpusa nazirao je namjere neprijatelja i zatražio od štaba Dvadeset sedme divizije da ne dopusti da Druga krajiška, Sedamnaesta majevička i Romanijski odred budu nabačeni na rijeku Bosnu. Naime, zatraženo je da se pomenute jedinice orijentišu prema Kalinoviku, a to je značilo da se izvlače prema istoku, u dubinu jugoistočne Bosne, odakle su ranije izmakle iz neprijateljskog obruča.

Neprijatelj je pojačavao napade iz dva pravca, od Breze i Olova. Štab Dvadeset sedme divizije smatrao je da i dalje treba kontrolisati drum između Breze i Vareša i pojačati izviđanje. Stoga je potčinjenim jedinicama, odnosno Drugoj krajiškoj brigadi, naređeno da u toku noći, 22. i 23. decembra uputi na Striževu i Rađonjiće Treći bataljon sa zadatkom da osmatra drum i prugu prema Brezi i da ih mjestimično poruši. Jedna četa Četvrtog bataljona upućena je u Han-Budoželj i Blaž da prikuplja podatke o stanju na terenu Okruglice, Nišića i Srednjega. Najsvježiji obavještajni podaci ukazivali su da se koncentrišu jače neprijateljske jedinice i da postupno stežu obruč oko Pete krajiške i Dvadeset

sedme udarne divizije. Štabovi pomenutih divizija sastali su se, noću 23. decembra u Borovici, da razmotre nastalu situaciju i preduzmu mjere da izbjegnju opkoljavanje. Na sastanku odlučeno je da se obje divizije izvuku, po mogućnosti, u najvećoj tajnosti preko pošumljene i snijegom zavijane Ravne planine, na sjeveroistok, a odatle Dvadeset sedma divizija, pod komandom Pere Kosorića, preko planine Zvijezde na prostoriju Vijake i Očevlja. Peta krajiška divizija, s komandantom Milutinom Moračom, morala je prema Ribnici da razbije Nijemce i produži na Ozren.

Situacija se osjetno pogoršavala. Neprijateljske jedinice su ovladale drumom od Vareša do Duboštrice, zatim Progarima, Han-Kopalištem i Borovičkim Njivama. Najveću opasnost predstavljalo je oko 1000 neprijateljskih vojnika na dominantnim položajima na Borovičkim Njivama. Štab Druge krajiške naredio je da se esesovci odlučno napadnu i odbace prema Duboštrici. Bataljoni su svrstani u kolone za napad. Desnu kolonu, pod komandom Dušana Egića, činili su Prvi i Treći bataljon, lijevu Drugi bataljon i Italijanski bataljon, pod komandom Stojana Milnovića, sa zadatkom da međusobno održavaju stalnu vezu i ugroze protivnika. Četvrti bataljon, brigadna intendantura i bolnica pošli su preko Glavice za Mohorić da tamo sačekaju ishod borbe. U toku noći došlo je do izmjene plana napada. Neprijatelj je, naime, izbio na Semizovu Ponikvu i napao Romanijski partizanski odred. Štab brigade je sada odlučio da Drugi i Četvrti bataljon sami napadnu 14. njemački SS puk, pod komandom majora Dičea, da ga odbace sa dostignute linije na Borovičkim Njivama. Prvi, Treći i Italijanski bataljon, štab brigade i štab divizije, sa pratećim jedinicama, zatim Sedamnaesta majevička brigada, preko Mohorića pošli su za Ravnu planinu i zanočili u dolini Lužnice.

Drugi bataljon i Četvrti bataljon su iznenada i munjevito napali esesovce na Borovičkim Njivama. Razvila se ogorčena borba. Esesovci nisu namjeravali popustiti i uzmaknuti. Komandanti bataljona odlučili su da se juriša. Komandiri čete Marko Budimir Mačo dograbio je puškomitraljez i četujjoveo da protivniku zadaje udarce. Slično su učinili i ostali komandiri četa. Žilavi esesovci su se našli pod ubitačnom vatrom i počeli odstupati. Njihovi oficiri su upotrijebili pištolje da prekrate odstupanje. U izvještaju štaba Druge krajiške o tome se kaže: U prvi mah neprijatelj se počeo povlačiti. Neprijateljski oficiri pištoljima su nagonili svoje vojnike da se zadrže. Poslije dva izvršena napada donešenaje odluka da se bataljoni povuku...⁹² U okršaju su pali Nikola Ristić, Osman Razić, Jakub »majlović, Hasan Tulumović i još 6 boraca, a 12 ranjeno. Ubijeno je 15 neprijateljskih vojnika i više ih je ranjeno.

Glavnina Druge krajiške brigade nastavila je pokret 25. decembra prema najvišem vrhu Ravne planine, Romanovcu visokom 1239 m, jer se računalo da neprijatelj nije zaposjeo dominantni vis. Duboki snijeg i hladnoća ometali su pokret irema najvišem vrhu Ravne planine. Borci su bili premoreni i gladni. U kritičnoj situaciji zaklan je jedan vo, svakom borcu dat je zalogaj mesa, bez hljeba i soli. J marševskom poretku nalazila se cijela Dvadeset sedma udarna divizija. Na elu je gazio i prtio snijeg Prvi bataljon Druge krajiške, za njim Treći bataljon, tab brigade i prištapske jedinice, štab divizije, Treća četa Prvog bataljona Druge krajiške, koja se nalazila u njegovoj zaštitnici, Romanijski partizanski odred i Sedamnaesta majevička brigada na začelju. U popodnevnim časovima pristigli su Drugi i Četvrti bataljon od Borovičkih Njiva. Tako se cijela divizija našla na Ravnoj planini, uporno, marševala i uspinjala se prema vrhu. Dosta muke zadavalo e bespuće, šumoviti tereni i teško se moglo orijentisati. Načelnik štaba Druge krajiške brigade, Anton Kolundžić, često se služio busolom, da odabere najpovoljniji pravac i da se ne zaluta. Jovo Marijan, borac, inače, inženjer šumarstva, kad se spustila planinska magla, išao je ispred čelnih patrola i prema mahovini

na drveću određivao strane svijeta. I tovarna grla s naporom su savladavala planinske uspone i prevoje. Ponekad su se zaglavljivala u duboki snijeg, kad se okliznu s prtine i borci su imali muke da ih izvuku.

Ubrzo se razvedrilo i dobro se vidjelo. Celo brigadne kolone se nalazilo skoro pod samim Romanovcem. Snijegom otežane grane borova i jelika savijale su se do zemlje i mjestimično predstavljale prave prepreke. Borci Prvog bataljona su ih savijali i sklanjali u stranu da olakšaju prolaz jedinicama koje su zadihane pristizale. A prethodnica je produžila i odjednom primijetila tri kolone Nijemaca koji su žurili da se domognu visa Romanovca. Bio je to 1. bataljon, 14. njemačkog SS puka. Prethodnica je začuđeno zastala i nastojala da izbroji vojnike koji su teško, bez obzira što su bili dobro pripremljeni za savlađivanje planinskih vrleti i snježnih nanosa, sporo uzlazili strminom i nisu imali izgleda da preduhitre borce Druge krajiške. U tom trenutku komandant brigade Stanić, sa istančanim sluhom da predosjeti da se nešto nenormalno zbiva, zastavši ispod jedne jelke, okrenuo se brigadnom kuriru, pognutom pod teretom oružja i zapovjedio:

- Dragane, skokni naprijed, do komandanta Zgonjanina i upitaj šta ima novoga?

- Razumijem, druže komandante! - uzvratilo je kurir i požurio prtinom.

Vratio se trčeći, držeći automat u ruci i zadihan uzviknuo:

- Nijemci su ispred nas! Na 200 metara!

- Jesi li ih vidio? - sumnjičavo pripita zamjenik komandanta brigade Dušan Egić.

- Skoro sam uletio u njihov stroj.

- Da se ti, Dragane, nisi uplašio ... Možda ti se pričini da vidiš Nijemce - nije Egić dopuštao nešto drugo.

- Zar se meni ne vjeruje...? - zausti kurir i istovremeno se prolomi snažna paljba iz pušaka i puškomitraljeza.

Nijemci su dolazili s čela i s boka. Prvi bataljon odmah se razvio u strijelce i otvorio vatru. Nekoliko esesovaca je pogođeno i kratko su se praćakali u snijegu. Komandant bataljona Zgonjanin namjeravao je da se domogne visa i tako stekne prednost nad protivnikom. Nijemci su, međutim, podilazili u tri kolone, imali izvjesnu prednost i nisu propuštali priliku da se što prije ušanče na Roraanovcu. Razvijeni u strijelce, oni nisu štedjeli municiju i djelimično su prelazili u protivnapad. Dolazilo je do borbe prsa u prsa.

Istovremeno, 3. njemački SS bataljon napao je Sedamnaestu majevičku brigadu i divizijsku bolnicu na začelju marševskog poretka. Komandant njemačkog bataljona, poručnik Kolbih poveo je vojnike da jurišaju. A komandant brigade Veljko Lukić Kurjak pozvao je borce da ne ustuknu ni metar. Zagrominjale su ručne bombe i sijevali bajoneti. U teškom okršaju ranjen je Kurjak, a komandant Prvog bataljona usmratio je njemačkog poručnika. Za to vrijeme, na pravcu napada Druge krajiške, u borbu su postepeno uvedeni Treći, Drugi i Četvrti bataljon. Već u prvim trenucima zarobljena su tri njemačka vojnika i njihov vodič, civil, drzak čovjek, koji je glasno uzvikivao i prijetio:

- Onamo su komunisti. Samo brže da ih podavimo!

Zarobljenici su dovedeni komandantu Staniću i političkom komesaru Čejvanu. U blizini bili su komandant divizije Kosorić, politički komesar Goranin i načelnik štaba Petovar. Jedan od zarobljenika, viši od ostalih, imao je šinjel sa krznenim okovratnikom i po tome se vidjelo da je oficir ili podoficir. U razgovoru se ispostavilo da dobro govori srpskohrvatski. Na pitanje odakle je rodom, on je odgovorio da je Nijemac iz Bačke.

- Folksdojčer - dodao je Čejvan.

- Ja sam vojnik Vermahta - uzvratilo je Nijemac nadmeno i počeo svoje: da je beznadežna situacija za partizanske jedinice i da je najbolje da se predaju.

Njegovu samouvjerenost i drskost komandant Stanić je teško podnosio i prikrivajući srdžbu je progovorio:

- Znete li ko je zaista u beznadežnoj situaciji?
- Već sam rekao - nije Nijemac popuštao.
- Vi ste lično u najgoroj situaciji.

Paljba se razlijevala i pozadi, na mjestu gdje se zatekla bolnica i komora. Na udaru se našao Italijanski bataljon, u marševskom poretku iza Druge krajiške brigade. Borci pomenutog bataljona pružili su žestok otpor i napadače primorali da zastanu. Izvjesno vrijeme vladalo je zatišje i obje strane su stajale na dostignutoj liniji. Komandant brigade nije trpio zastoje i oprezno je pošao na vatrenu liniju bataljona na čelu borbenog rasporeda. S njim su išli kuriri Marković, Rodić i Gajić, s oružjem na gotovs, spremni da svakog trena odgovore na vatru protivnika. Trčali su od stabla do stabla, zapadali u dubok snijeg i krili se iza drveća da ne postanu meta neprijateljskog oružja. Komandant brigade je stigao u streljački stroj Drugog bataljona i legao u snijeg. Sada je dobro vidio na udaljenosti oko 200 metara, neprijateljske vojnike zaklonjene iza drveća i ovećeg kamenja. Oni su se prosto utrkiivali u otvaranju vatre iz pušaka i puškomitraljeza i zrna su prijeteći cijukala iznad glava boraca Drugog bataljona. Na vatreni položaj donesen je minobacač i postavljen u blizini jednog stoljetnog stabla. Komandant bataljona Stojan Milnović tražio je da se precizno izračunaju elementi za gađanje i neprijateljski streljački stroj bombarduje minobacačkim granatama. Dok je to pripremano Nijemci su nanjušili šta se radi i upotrijebili sopstvene minobacače, da otklone naslućenu opasnost. Njihove mine dolijetale su jedna za drugom, zaglušujuće grominjale, raspršavale snijeg i obarale drveće. Nišandžija minobacača je ranjen i oruđe se moralo prenijeti na zaklonitije mjesto. Pojačani napadi ukazivali su daje neprijatelj riješio da postigne šta je naumio. Komandant brigade odlučio je da čvrsto drži situaciju u rukama i nađe izlaz iz obruča. Prvom, Drugom i Trećem bataljonu naređeno je da jurišaju i pokušaju prekinuti neprijateljski obruč. Šuma je odjekivala od borbenih pokliča i pucjava se pojačavala.

JURIŠI I BUBNJEVI NA ROMANOVCU

Borci Prvog bataljona domogli su se dominantnog visa i ubrzo su potisnuti protivnapadom esesovaca. Počelo se smrkavati. Hladnoća je sve više stezala i vidljivost se smanjivala. Nešto se opet moralo preduzeti da se što prije izade iz obruča i izbjegne uništenje. Štab divizije i štab brigade sagledali su trenutnu situaciju i bilo je više prijedloga za pravac proboja. Komandant divizije Kosorić, naime, bio je mišljenja daje najbolje da se krene prema Dedinom brdu i zaobide Romanovac. Komandant brigade Stanić, prekaljen u mnogim probojima neprijateljskih vatrenih obručeva, nije se slagao sa mišljenjem komandanta divizije i predložio je na izgled najteže i najrizičnije: da se udari preko Romanovca i razbije neprijateljska jedinica koja je zaleglala na dominantnom visu i s vremena na vrijeme otvarala vatru. Pavle Goranin Ilija i Rudi Petovar zamišljeni su čekali. Kratki tajac pitanjem je prekinuo Kosorić:

- Zašto baš posred dobro branjenog visa, Dragane?

- Nijemci su već progazili dobro prtinu u snijegu. Tim pravcem lakše se možemo kretati i uspinjati. Ako skrenemo u stranu, kroz duboki snijeg, zaglavićemo se... Ranjenike nećemo moći iznijeti. Obecavam da će Druga krajiška preći preko Romanovca.

Obrazloženje komandanta brigade zvučalo je ubjedljivo. Kosorić je pogladio ledeno čelo i odlučio:

- Dobro, Dragane. Prihvatam tvoje mišljenje. Kreči. Imaš odriješene ruke i preduzmi mjere da se izbavimo iz ovog ledenog i vatrenog pakla.

Kuriri su požurili da pozovu komandante i političke komesare u štab brigade. Na ugaženom snijegu, na mrazu, komandanti i politički komesari Milan Zgonjanin, Stojan Milnović Stojanda, Mile Ševo, Perica Vukojević, Milan Maki- vić, Pero Knežević, Rajko Lajšić i Miroslav Majkić Miro pažljivo su slušali ko- mandanta brigade Stanića koji je objasnio:

- Prvi i Treći bataljon napašće Nijemce na samom Romanovcu i otvoriti prolaz za jedinice cijele divizije, bolnicu i komoru. Ako zapne u proboju, ako dođe do zastoja, odstupanja nema. Oba bataljona privezaće protivnika za sebe... Za to vrijeme Drugi i Četvrti bataljon okrenuće malo zaobilazno, padinom Ro- manovca, da raskinu neprijateljski obruč. Proći se mora! Odabranim pravcem! Je li jasno?

Svi su potvrdili da drugog izlaza nema i namjerali nazad. A komandant bri- gade je dodao:

- Naprijed isturite puškomitraljesce i bombaše. Za njima najsrčanije borce, oprobane u jurišima i skakanju u neprijateljske rovove i zaklone. Koristite i pri- štapske jedinice, kurire... Angažujte sve raspoloživo ljudstvo da se napadi i juriši pojačaju.

- Ruke su nam odriješene, znači? - provjeravao je komandant Prvog bata- ljona.

- Iz obruča moramo izaći! - ponovio je Stanić i naglasio da će biti u juriš- nom stroju, takođe i njegov zamjenik Dušan Egić i načelnik štaba Antun Kolun- džić.

Egiću je pripala dužnost da neposredno koordinira napad Prvog i Trećeg bataljona. U hodu, ili stojeći, održani su sastanci članova KPJ i Skoja. Usmeni dnevni red imao je samo jednu tačku: Proboj iz obruča. Zaključak se sveo na isto- vjetno u svim bataljonima: članovi KPJ i Skoja moraju prednjačiti u jurišima. I takvim raspoloženjem počelo se podilaziti neprijatelju raspoređenom na do- minantnom visu i njegovim padinama. Komandant Zgonjanin nije prezao da ko- risti sva ovlašćenja i poveo je u borbu i divizijski muzički orkestar, sastavljen od više trubača, bubnjara, harmonikaša i ostalih. Od dirigenta zatražio je da raspo- redi muzičare odmah iza streljačkog stroja i da ih pripremi da zasviraju prilikom najžešćeg juriša.

- Šta to znači? - upitao je donekle začuden dirigent.

- Da ćemo pobijediti - uzvratilo je komandant bataljona.

- A šta ćemo svirati? - shvatio je dirigent da uzmaka neće biti.

- Raspalite nešto najborbenije da šuma ječi, da se esesovci začude i zbune. Neka najviše zagrme bubnjevi u noći. Komandovaću kada da počnete.

Ubrzo se razlijegla žestoka pucnjava. Borci Prvog i Trećeg bataljona žestoko su napadali, puškomitraljeskim rafalima i bombama krčili prolaze prema najvi- šem vrhu Ravne planine. Nijemci su pružali žilav otpor i postupno uzimali pre- ma vrhu. Ponegdje su sustizani i njihov borbeni stroj je prorjeđivan. A kad su preduzeli nešto slično protivnapadu, u noći su, pored žestoke paljbe, zazvučale trube, zatutnjali bubnjevi... U toj vrevi načas je umuklo oružje a Nijemci su se pitali šta to može biti? Začudio se i komandant 14. njemačkog SS puka, na ko- mandnom mjestu pozadi položaja potčinjenih jedinica, ne mogavši odgonetnuti šta se zaista zbiva u času kada je računao da će pobijediti. Zabuna protivnika je vješto korišćena i borci su smjelo jurišali. I obruč je uporno raskidan. U sudaru bilo je i gubitaka. Živote su izgubili Trivo Dajić, Muharem Demirović, Miloš Glu- šić, Mujko Hodžić, Hilmo Habibović, Đuro Krnetić, Petar Kantar, Osman Muj- ković, Vasilj Šelembra, Stevan Stević, Šaban Tulumović, Božo Vojnović i još neki.

Kroz stvorenu brešu na južnoj kosi Romanovca najprije je prošao Drugi bataljon. Za njim je krenuo Italijanski bataljon i ranjenici. Za to vrijeme Prvi bataljon i Treći bataljon prikliještili su esesovce na samom planinskom vrhu, potpuno ih onemogućili da preduzmu nešto ozbiljnije i zatvore raskinuti обруч. Borbom prsa u prsa bataljoni Druge krajiške, u tročasnoj borbi, razbili su 2. bataljon 14. SS puka, njegove ostatke primorali da se izvlače i izbjegavaju uništenje. Treća četa Prvog bataljona, neposredno štiteći štab divizije, nalazila se u blizini jedinica koje su vršile proboj. Duvao je oštar planinski vjetar, padao gust vlažan snijeg i slabo se vidjelo. Pored Treće čete naišla je kolona vojnika. U prvi mah se pomislilo da su to borci Italijanskog bataljona Druge krajiške. Komandiru Nikoli Uijaševiću odjednom je postalo nejasno zašto se vraća kolona od Romanovca. Koraknuo je bliže jednom vojniku, zgrabio ga za rame i upitao:

- Koja je to jedinica, družo?

Vojnik je odgurnuo Ilijaševića i promrmljao. Vjetar je jače oštinuo i borcima prekraćivao dah. A kada se donekle smirio i kada se vidljivost malo poboljšala, Ilijašević je prišao desetaru Viktoru iz Prvog voda, koji je prilično znao italijanski i njemački jezik, prignuo se njegovom uvu i upitao:

- Bi li mogao prepoznati ko ovo prolazi pored nas?

- Već sam odgonetnuo - progovorio je desetar. - Nijemci izmiču, vjerovatno odozgo sa Romanovca...

Dok se to dešavalo, Nijemci su se udaljili i snježna oluja sakrila je njihovo začelje. A onda se prolomila prava grmljavina u pravcu kuda su otišli. Bilo je očigledno da su se sukobili sa jedinicama Sedamnaeste majevičke brigade na začelju borbenog poretka Dvadeset sedme udarne divizije. U žestokom okršaju esesovci su potisnuti nazad i opet su namjeravali na Romanovac. Put im je prepriječila Treća četa Prvog bataljona Druge krajiške, rasporedivši se ispred štaba divizije i otvarajući ubitačnu vatru. Nijemci nisu imali drugog izlaza nego da jurišaju. Njihovi oficiri češće su izvikivali da se ide naprijed i prvi poletjeli kroz ugaženi snijeg. Mjestimično je došlo do borbe prsa u prsa i obračuna kundacima. Brojniji protivnik sticao je prednost i borci Treće čete počeli su uzmicati. U kritičnom trenutku politički komesar divizije Goranin uletio je u streljački stroj i paljbom iz pištolja počeo obarati esesovce i povikao:

- Drugovi Krajišnici ne dajmo da nas ovi nitkovi potisnu! Za mnom! Juriš!

Cijela četa poletjela je naprijed i prorjeđivala borbeni stroj napadača. Sumanutu esesovci okretali su leđa i bježali na sve strane. Pucnjava se donekle stišala porazom zalutale njemačke jedinice i uskoro sasvim prestala. To je, međutim, kratko potrajalo. Nijemci nisu olako odustajali od svojih planova i pripremali su nove prepade. Za to vrijeme jedinice Druge krajiške odmicala su istočnim padinama Romanovca i Ravne planine. Za njima su pristizale i ostale jedinice iz sastava Dvadeset sedme divizije. Najviše se brinulo o ranjenicima na nosilima. Među njima nalazio se i teško ranjeni komandant Sedamnaeste majevičke brigade Veljko Lukić Kurjak. Kičma mu je bila povrijeđena i noge skoro oduzete. Komandant divizije Kosorić naredio je komandiru Treće čete da njeni borci preuzmu i nose ranjenog Kurjaka. Uskoro je, međutim, uslijedilo novo naređenje - da ranjenog Kurjaka zbrinu prištapske jedinice, a da se cijela Treća četa hitno uputi u pravcu proboja obruča, da se tamo tako rasporedi da obezbijedi prolaz štabu divizije, ranjenicima i prištapskim jedinicama. Teren je bio skoro neprohodan i borci su se sporo uspinjali prema planinskom vrhu.

Proboj iz obruča nije značio izlaz iz teške situacije. Tek na istočnoj strani Ravne planine, u pravom bespuću, zaredala je nevolja za nevoljom. Promrzli i umorni borci jedva su koračali i otimali se snu. Neke su obuzimala halucinantna orividanja i počinjali su buncati. Prethodnica Drugog bataljona našla se oči u oči

sa njemačkom jedinicom na uzanoj planinskoj prtini. Za tili čas reznuli su rafali i zagrominjale puške. Kad su Nijemci potučeni, tada se vidjelo daje to komora natovarena oružjem i hranom. Od zarobljenika doznalo se daje preostali dio komore razmješten u Stojšićima i da će uskoro krenuti istom stazom. Na to se nije dugo čekalo. Nijemci su, zapravo, prvi otvorili vatru i pucnjava se razlijevala. U okršaju smrtno su pogodeni Đurađ Polovina, zamjenik komandira Druge čete, Rađe Dekić, vodnik, obojica veoma srčani borci i dobri rukovodioci.

Noć je sporo odmicala. U bespuću se teško moglo orijentisati. Jedinice Druge krajiške su se odjednom našle na tako strmom i klizavom terenu da se neko od boraca mogao lako okliznuti u duboku provaliju iz koje nije bilo povratka. Došlo je do zastoja. Bilo je to teže, činilo se mnogima, no direktni sudar sa neprijateljem. Neizvjesnost i oklijevanje su prekraćeni strogim naređenjem da se produži prema selu Jelaški. A gdje je to...? Na kojoj se strani...? Koliko je daleko...? Sve se to motalo u glavama boraca koji su jedva čekali da izađu iz zaleđene planine i malo odahnu. Kad je kolona pošla, pomoću topografske karte i busole, nekoliko konja se sunovratilo u ambis i opomenulo da smrtna opasnost vrebala na svakom koraku. Borcima je naređeno da odbace suvišne stvari. Bačena je cijev protivtenkovskog topa i konjima olakšano da se ne zaglavljaju u duboki snijeg. Išlo se sporo i zastajkivalo. Iz planinskog udubljenja moralo se uspinjati na grebene i ponovo u dubodoline. Zamjenik komandanta brigade Dušan Egić češće je palio baterijsku lampu, privirivao u busolu i kartu i provjeravao da li se ide u željenom pravcu.

U svanuće se naišlo na prve kuće u Jelaški. Ništa se neobično nije čulo i primjećivalo. Opreznost je, ipak, morala biti na visini. Nikica Mrda, zamjenik komandira čete, nešto je predosjećao i borcima nije dopustio da pokucaju u vrata seoskih domova. Kad je više načulio uši i oslušnuo, on je drugovima došapnuo:

- Moraćemo opreznije... Izvidićemo sokake i prolaze...

Desetina boraca, na čelu s Brankom Miloševićem, s oružjem na gotovs, pratila je zamjenika komandira i zašla nešto dublje u selo. Bez kucanja i poziva upali su u jednu kuću i našli se oči u oči sa pospanim čovjekom. Mrda je bio neposredan i odmah zaustio šta ga interesuje:

- Ima li Nijemaca i esesovaca u blizini?

Domaćin se zbunjen okretao i uestezao da nešto odgovori. Mrda je strožije upitao:

- Ima li neprijateljskih vojnika?

- Pa, ovaj... Spavaju u sobi?

Milošević i Mrda sa šarcem na gotovs, panterском brzinom uskočili su u sobu i savladali više neprijateljskih vojnika koji su ležali bunovni. Kad su izvedeni napolje, tada se moglo razaznati da jedan ima oficirske činove. On je izdvojen od ostalih i prema njemu se poduzete posebne mjere. Mrdaje odmah uputio kurira Đorđu Palikuću da obavijesti komandira Luku Manojlovića da četa i kolona brigade krenu u selo. U selo su pristizale četne i bataljonske kolone. Stigao je i štab brigade kojem je predan zarobljeni njemački oficir da progovori o svemu što je znao. Borci su bili umorni i jedva su vukli nogu za nogom. Na njihovim licima moglo se vidjeti da su previše izmučeni u toku dugog noćnog marša, po jakoj čiči zimi i besputnom terenu. Najteže im je bilo pri prolasku kroz veoma strmi klanac nedaleko od Jelaške, kada je stradalo dosta tovarnih konja, izgubljena cijev protivtenkovskog topa i sva zaliha minobacačkih granata.

Komandiri četa i vodova, politički komesari, delegati, desetari postarali su se da se borcima omogući da u selu predahnu i nešto prezalogaše. Okolo su postavljena obezbjeđenja i preduzete mjere da neprijatelj ne priredi iznenađenje. Više časova sna dobro je došlo borcima i rukovodiocima da se donekle oporave i odmorniji, 27. decembra, krenu u rejon Očevlja.

Po naređenju štaba divizije, jedinice Druge krajiške brigade krenule su na nove položaje: Prvi bataljon, štab brigade i brigadna bolnica u Očevlje, Drugi bataljon u Solun, Treći bataljon u Križeviče, Četvrti u Krčevine, a Italijanski u Ligečiće. Da bi se uspješnije marševalo i zaštitilo od naleta neprijateljske avijacije, bataljoni su svrstani u tri ešelona. Prvim ešelonom komandovao je Stojan Milnović Stojanda, drugim Milan Zgonjanin i trećim Perica Vukojević. Prilikom pokreta je brinuto da ojačane patrole ispituju teren, da hvataju zalutale njemačke vojnike i njihovu komoru. Posebna pažnja je sasređena na izviđanje rejona Vijake i provjeru da li se tamo nalaze neprijateljske jedinice. U naređenju je naglašeno, ako se neprijatelj primijeti u Vijaki i okolini da se odmah pređe u napad i prokrči prolaz za jedinice Druge krajiške brigade, koje su pridolazile i namjevala prema Olovu.

Na ulazu u Očevlje, Prvi bataljon sukobio se sa 150 njemačkih vojnika, zapravo komorom 7. njemačke SS divizije i razvila se ogorčena borba. Nijemci su odbili pozive da se predaju u grčevito su se branili. Povremeno je dolazilo do juriša i protivjuriša. Komandant Prvog bataljona nije ispuštao inicijativu iz ruku, od komandira čete tražio je da se napadi pojačavaju i da se protivnik više ugrožava. Vodnik Mičo Adamović došao je na čelo voda i poveo borce u okršaj sa Nijemcima. Puškomitraljezi su jače začekićali i poletjele su ručne bombe. Više Nijemaca je ubijeno, a preživjeli su gubili samopouzdanje i tražili načina da se izvuku ispod ubitačne vatre. Cete su se prosto utrkivale u napadu i nastojale da postignu uspjeh. U streljačkom stroju svoje desetine prednjačio je Bogdan Ovuka i smjelo nastupao dok nije bio pokošen metkom neprijateljskog mitraljesca. Poslije tročasovne borbe esesovci su bili primorani da napuste sopstvenu komoru, mrtve i ranjene i da pobjegnu prema Olovu. Prilikom odstupanja naletjeli su na borce Drugog bataljona Druge krajiške i doživjeli novi poraz. U izvještaju štaba divizije, o borbi kod Očevlja, zapisano je pored ostalog: »Borba je vođena 3 sata. Neprijateljski gubići: 15 mrtvih. Plijen: 60 konja sa materijalom, 2 puškomitraljeza i 10 pušaka...«⁹³

Narednog dana jedinice Druge krajiške ostale su na istim položajima, neuzremiravane od neprijatelja, tako raspoređene da se solidnije odmore i bolje nairane. Drugi bataljon je povučen iz Soluna u Očevlje, a jedna četa Prvog bataljona upućena je u pravcu Vareša da prikuplja podatke o brojnom stanju i raspoređuju neprijateljskih jedinica. Novonastala situacija uslovljava da se rasformira Četa pratećih oruđa, a njeno ljudstvo i rukovodioci rasporede na nove dužnosti. Brđski top je sakriven, a ostalo oruđe u oružje ravnomjerno raspoređeno i sve bataljone.

Već 29. decembra 1943, u skladu sa zapoviješću štaba divizije, bataljoni Druge krajiške izvršili su pokret na prostor Ivančića, Hadžića, Sudića, Zlotega, Nića i Sabanaca. Nije bilo nikakvog sukoba sa neprijateljem. U isto vrijeme su transportovani ranjenici brigadne i divizijske bolnice. Za njih je prikupljeno više oplih pokrivača da se iznureni što bolje utopie i lakše podnesu naporno putovanje. Štab brigade se smestio u Nišićima i redovno održavao vezu sa štabovima bataljona. Novu, 1944. godinu, borci Druge krajiške su dočekali na pomenutoj prostoriji, u tišini i bez slavlja, uvijek spremni da se suprotstave neprijatelju.

U štabu brigade došlo je do izvjesnih promjena. Zamjenik komandanta Dušan Egić je premješten na dužnost komandanta Sedamnaeste majevičke brigade, umjesto teško ranjenog Veljka Lukića Kurjaka, a na njegovo mjesto postavljen je Milan Zgonjanin, dotadašnji komandant Prvog bataljona. Za komandanta lomenutog bataljona imenovanje Gojko Milojica. Pored toga, u narednom kra-

ćem periodu, na rukovodeće dužnosti u Sedamnaestu majevačku i Devetnaestu birčansku brigadu otišli su: Stojan Milnović Stojanda, Vaso Polovina, Tomo Trninić, Vojislav Jakovljević Vojo, Dragan Antonić, Mirko Nikoletić, Petar Borojević, Vojo Maksimović Sotir, Miloš Bundalo, Sretko Kečan, Milan Vuković, Dušan Novaković, Mirko Gvozden, Branko Bosančić i drugi. Njihov odlazak je uslovio još neke kadrovske promjene: za komandanta Drugog bataljona postavljen je Marko Budimir Maćo, za zamjenika komandanta Dušan Sovilj, za zamjenika političkog komesara Trećeg bataljona Branko Kujundžić. Vlado Bajić je premješten u Prvi bataljon na dužnost zamjenika političkog komesara, a Branko Bijelić postavljen za zamjenika političkog komesara Drugog bataljona. Božo Mlinarić je postavljen za zamjenika komandanta Trećeg bataljona.

Predah u Nišićima je omogućio štabu brigade da sagleda i analizira petnaestodnevne borbene događaje. Za to vrijeme neprijatelju su nanijeti osjetni gubici. Ubijena su 132 i zarobljen 21 njemački vojnik. Likvidirana su 2 i zarobljeno 16 četnika. Zaplijenjena su 2 topa i odmah uništena, 10 puškomitraljeza, 25 pušaka, 2 telefonska aparata, 5 pištolja i 60 konja. U isto vrijeme život je izgubilo 37, ranjeno 67 i nestalo 14 boraca Druge krajiške brigade.

Štab Dvadeset sedme divizije, u izvještaju 31. decembra, upućenom štabu Trećeg udarnog korpusa NOV i POJ, odao je priznanje borcima i rukovodiocima Druge krajiške, ističući ovo: »Za sve vrijeme neprijateljske ofanzive naša Druga krajiška brigada bila je kako u vojničkom, tako i u političkom pogledu na visini...«⁹⁴

I štab Trećeg udarnog korpusa NOV i POJ, u izvještaju Vrhovnom štabu, naveo je slijedeće: da su u toku njemačke ofanzive borci i starješine Druge krajiške brigade pokazali puno herojstva i zadali neprijatelju osjetne gubitke, da brigadu, na čelu sa komandantom majorom Stanićem, treba pohvaliti za hrabro držanje pred brojnim neprijateljem.

POLITIČKO-PARTIJSKE I KULTURNO-ZABAVNE AKTIVNOSTI

Ujesen i zimu 1943. godine, u jedinice Druge krajiške stupilo je više od 500 boraca, pretežno radnika iz industrijskog bazena Tuzla, a takođe iz drugih gradova i sela u istočnoj Bosni. Partijske i skojevске organizacije u četama i bataljonima potrudile su se da među novodošlim borcima, u prvom redu radnicima, odabiraju i kandiduju za svoje redove najhrabrije i najodanije. Za kratko vrijeme, nešto više od mjesec dana, u partijskoj organizaciji brigade porastao je broj članova od 220 na 280, a povećao se i broj članova Skoja od 170 na 200. Nešto manji prijem mladih boraca i rukovodioca u redove Skoja nije značilo nikakvo sektašenje, nedovoljnu brigu i slično, nego nešto sasvim drugo: novodošli borci bili su nešto stariji i zato je logično da su postajali kandidati i poslije izvjesnog staža, ako su ispunjavali dosta stroge uslove, članovi KPJ. Posebno se brinulo o novoprimitim članovima Partije i Skoja da se teoretski osposobljavaju za izvršavanje političkih i borbenih zadataka. Stoga je održano nekoliko nižih političkih kurseva koje su završili svi članovi KPJ i više skojevaca. Pri štabu Dvadeset sedme divizije istovremeno su održavani srednji partijski kursevi koje su pohađali i politički rukovodioci i članovi KPJ iz Druge krajiške brigade.

Na nižem partijskom kursu obrađivane su teme: Razvitak društva, Razvitak međunarodnog radničkog pokreta, sa posebnim naglaskom na nastanak, razvoj i suštinu Prve, Druge i Treće internacionale i stvaranje partije novog tipa. Znatna pažnja posvećena je proučavanju organizacionih pitanja i teorije Partije, odnosno osnova lenjinizma i istorije boljševičke Partije. Proučavano je nacionalno pi-

trnje i seljačko pitanje uopšte i kod nas, zatim suština diktature proletarijata, imperijalistički ratovi, pojava i korijeni fašizma i značaj oslobodilačkih ratova. Posebno je obrađena tema o ulozi KPJ i stvaranju Narodnooslobodilačke vojske, narodne vlasti, političkih organizacija, sa osvrtom na značaj AVNOJ-a i njegovih odluka, Antifašističkog fronta žena i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije. Na kursu se pokazalo da neki polaznici nisu imali dovoljno predznaka iz oblasti koje su proučavane i njima se posebno pomagalo da savladaju osrove pojedinih pitanja i da spremniji bogate sopstvena znanja. U svemu tome presudno je bilo njihova volja za rad i uspjeh nije izostajao. Za relativno kratko vrijeme dvije trećine polaznika kurseva temeljno je osposobljeno za političke i partijske rukovodioce u četama, a to je doprinijelo da se znatnije poboljša političko stanje i borbena spremnost svih jedinica Druge krajiške brigade. Pored Uga, pojačan je politički rad u mjestima kuda su pomenute jedinice prolazile, održavani narodni zborovi, priredbe, formirani narodnooslobodilački odbori, partijske, skojevske, omladinske i organizacije AFŽ. Članovi Partije i Skoja imali su zadatak, u skladu sa Proglasom CK KPJ od 7. novembra, da pomažu u razobliavanju starih organa vlasti - seoskih knezova i muktara - u uspostavljanju novih, uz obavezno objašnjenje mještanima zašto se to čini i šta se suštinski mijenja.

Prilikom pokreta, borbi, zatišja, stalno je brinuto da se partijski rad poboljšava, da se izbjegavaju šablonizirani dnevni redovi i raspravlja o stvarnim problemima u jedinicama. Najteže je bilo u toku pokreta i vođenja borbe. Tada se najmanje reagovalo i ukazivalo na propuste. Politodjel je to zapazio i preporučio li se primjenjuje efikasniji način - da se održavaju kratki petnaestominutni partijski sastanci, čak i prilikom vođenja borbe, da se ukazuje na nedostatke i predlažu efikasnije mjere da se oni otklone. Zapaženo je, takođe, da se malo pažnje posvećuje osposobljavanju drugarica da postanu kandidati i članovi KPJ i sloja. Zato je njihovoj teoretskoj izgradnji poklanjano dosta vremena i rezultati nisu izostali. Politodjel je, zapravo, mogao konstatovati da je dobrim dijelom inajeno sektašenje prema drugaricama i njihovom prijemu u Partiju.

Znatno se napredovalo u kulturnom i zabavnom radu. Znatno broj boraca rukovodilaca, posebno onih koji su imali sklonosti za pripremanje i izvođenje »ograma, aktivno su djelovali i ostale podsticali da se masovnije uključuju u kulturno-zabavni život. U oslobođenim selima i gradovima organizovani su politički zborovi i tom prilikom izvođen zanimljiv kulturno-zabavni program. Svoimijeća su pokazivali horovi, dramske, recitatorske, muzičke grupe i redovno u nagrađivani spontanim aplauzima gledalaca i slušalaca. Izlazile su četne i barijanske novine. Najbolji saradnici bili su borci i rukovodioci iz desetina i vodstva, koji su neposredno izvještavali o najinteresantnijim zbivanjima u njihovoj jedinici. Među saradnicima bilo je i onih koji su nedavno naučili čitati i pisati i sada su se dičili sopstvenim napisima u četnim novinama.

Masovni politički rad, prema izvještaju političkog komesara brigade, u drugoj polovini decembra 1943, uglavnom se svodio na radne konferencije boraca rukovodilaca, koji su obavještavani o trenutnoj političkoj situaciji u našoj zemlji i svijetu i ciljevima neprijateljske ofanzive. Posebno je objašnjavan značaj saćtanka Ruzvelta, Staljina i Čerčila u Teheranu i priznavanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije od strane zvanične engleske vlade. U svemu tome nisu ipostavljeni i tekući problemi u jedinicama. U Drugom i Trećem bataljonu, na rimjer, na konferencijama je raspravljano o akcijama na Brezu, ukazano na dorè strane njenog izvođenja, a takođe i na propuste koji su umanjili značaj nje-ovog izvođenja. Politički komesari bataljona održali su više sastanaka sa političkim komesarima četa na kojima se detaljno raspravljalo o moralno-političkom stanju u jedinicama, o brizi za borce, u toku neprijateljske ofanzive, vođu sanitetske i intendantske službe. Pokazalo se da ima najviše poteškoća u Četvrtom bataljonu, da su uzeli maha nedisciplina i dezertstvo. Sve se to dešavalo u vri-

jeme kada je Četvrti bataljon, zbog neuspjeha u proboju preko drumca Sokolac - Vlasenica, izvjesno vrijeme bio izvan sastava brigade, ali se stanje kasnije poboljšalo, zahvaljujući političkom djelovanju i poboljšanju discipline. Politički komesar brigade Idriz Čejvan neposredno se angažovao u sređivanju prilika u Četvrtom bataljonu, prisustvovao bataljonskoj konferenciji, govorio o najnovijim događajima i potrebi jačanja borbene i političke spremnosti svih jedinica. Borci su aplauzom pozdravili Čejvanovo izlaganje, a to je bio najbolji znak da rečeno uvažavaju i da će praktično sprovoditi. Bilo je problema i u Trećem bataljonu. Stoga su preduzete političke i vojničke mjere da se nedostaci otklone. Došlo je i do izvjesnih kadrovskih promjena u štabu bataljona i u komandama četa da bi se stanje popravilo i ojačala borbena moć jedinica.

U pomenutom izvještaju konstatuje se daje kulturno-zabavni život, u toku neprijateljske ofanzive, što je sasvim razumljivo, potpuno zamro. Nije bilo uslova za izdavanje četnih novina i ostalih pisanih materijala. Nešto kasnije, kad su prilike dozvolile, kulturno-zabavne aktivnosti pojačane su i redovnije su izdavane džepne i ostale novine.

Zdravlju boraca i rukovodilaca redovno je poklanjana dužna pažnja, preduzimane preventivne i ostale mjere da bi se razne bolesti spriječile i svele na najmanju mjeru. Ranjenicima je ukazivana svestrana pomoć i brinuto da što prije ozdrave i popune borbene redove četa i bataljona. U toku neprijateljske ofanzive politički komesari održali su nekoliko sastanaka sa sanitetskim osobljem i raspravljali o radu saniteta. U većini slučajeva je konstatovano da sanitet ispunjava svoje dužnosti, da su ranjenici, njih 65 koliko ih je bilo u brigadnoj pokretnoj bolnici, a takođe i bolesnici, dobro zbrinuti i da se uspješno oporavljaju. Brigu je zadavala pojava tifusa. Bila su oboljela samo 4 borca, ali se brigadni Ijekar Hajro Kulenović plašio epidemije većih razmjera i svojski se založio da se to spriječi. U tome je imao bezrezervnu podršku referentna saniteta, bolničara, svih štabova jedinica i boraca. Ispostavilo se, naime, daje u toku ofanzive zanemarena lična higijena boraca i da je to najvjerovatnije uticalo na pojavu tifusa. Odmah su preduzete mjere da se nabave partizanska burad za parenje odjeće i uništavanje vašiju.

Nije izostala politička ocjena štabova, jedinica i pojedinaca na političkim dužnostima. Za štabove je rečeno da su u cjelini bili odlični, snalažljivi i samoinicijativni u toku neprijateljske ofanzive, da su dobro rukovodili jedinicama i gospodarili situacijom i u najtežim trenucima. Za pojedince, uglavnom političke komesare četa, izostale su riječi hvale i stavljene su ozbiljnije primjedbe na njihovo držanje i ponašanje u teškim situacijama. Oni nisu - kaže se u izvještaju političkog komesara brigade - u dovoljnoj mjeri podsticali borbeni duh i elan, a neki su se čak uspavali i zaboravili na sopstvene dužnosti. Komandiri četa, međutim, bili su energičniji, snalažljiviji, lucidniji da proniknu u namjere protivnika i pripreme odgovarajuće protivmjere.

Da bi političko-partijski rad živnuo, da bi se borci i rukovodioci politički što više osposobljavali, preduzete su mjere da se planira i pojača politička aktivnost, usvajani su petnaestodnevni planovi političkog rada i izgradnje. U njima su decidirano naznačavane teme i materijali koje treba obraditi, a takođe i značajnija pitanja na koja je valjalo odgovoriti. Ovakvim načinom političke obuke borci i rukovodioci bili su zadovoljni i rezultati nisu izostali.

ZAUZIMANJE I NAPUŠTANJE VAREŠA

Prvog dana Nove 1944. godine, jedinice Druge krajiške brigade, radi boljeg rasporeda prema neprijateljskim garnizonima Varešu i Brezi, planski su se pomjerale na naredne položaje. Prvi bataljon stigao je u Bjelosaviće, Drugi, sa di-

vizijskom bolnicom, u Četojeviće, Treći u Sudiće, Četvrti sa štabom brigade i brigadnom bolnicom, u Rakovu Nogu, a Italijanski u Medojeviće. Pokret je protekao mirno, bez dodira sa neprijateljem i bez napada iz vazduha. Tek sutradan neprijateljska avijacija postala je aktivna, nadlijetala položaje bataljona, mitraljirala i bombardovala. Od eksplozije avionske bombe život je izgubio jedan borac Italijanskog bataljona.

Neprijateljski avioni su nadlijetali selo Žunove i bombardovali kuću u kojoj se nalazio štab Dvadeset sedme udarne divizije i smrtno pogodili Pavia Goranina Iliju, političkog komesara divizije i potpukovnika Antu Vidakovića. Lakše je ranjen Pero Kosorić, komandant divizije, ali on nije napustio borbeni stroj i komandnu dužnost. Smrt omiljenih rukovodilaca, Goranina i Vidakovića, bolno je odjeknula i među borcima Druge krajiške brigade. U bataljonima su održane komemoracije i evocirane uspomene na svijetle likove pomenutih rukovodilaca. Za vršioca dužnosti političkog komesara divizije privremeno je postavljen Idriz Čejvan, a za vršioca dužnosti političkog komesara Druge krajiške Milan Makivić, politički komesar Prvog bataljona.

Neprijateljski avioni predstavljali su pravu napast i bez teškoća otkrivali položaj jedinica Druge krajiške. Tome je doprinosila dobro razvijena i kamuflirana neprijateljska obavještajna mreža na terenu kuda se prolazilo i borilo. Da bi se koliko-toliko izbjeglo ubitačno dejstvo aviona, štab brigade naredio je da se strogo primjenjuje maskiranje, podjednako kada se maršuje i kada se boravi na položajima.

Postupno približavnje Varešu uslovalo je da Prvi bataljon, štab brigade, brigadna bolnica, dođu u Sabance, Drugi u Ivančice, Treći u Hadžice, Četvrti u Zlo-tege, Italijanski u Sudiće i Vrutce. Pri pokretu patrola Prvog bataljona zarobila je jednog četnika i zaplijenila 5 pušaka.

U planinsko-brdskim područjima istočne Bosne oskudijevalo se u hrani. Intendanti i ekonomi teško su mogli nabaviti najnužnije namirnice da borci utole glad i fizički više ojačaju. Njima su ponekad pomagale cijele čete, pogotovo kad je rekviziciju hrane trebalo vršiti u selima naklonjenim četnicima ili ustašama i domobranima. U prikupljanju životnih namirnica u Kunosiću pomagale je Treća četa Trećeg bataljona i sukobila se sa ojačanom četničkom jedinicom naoružanom, pored ostalog, jednim teškim mitraljezom i sa tri puškomitraljeza. Četnici su dobro poznavali teren, udarili u bok i čelo Treće čete i primorali je, uz snažan pritisak od Okruglice i Sršljeva, da se užurbano povlači i pruža otpor. Vodnik Miloš Todorović dograbio je puškomitraljez, drugovima štitiu odstupnicu, ali se nije uspio izvući ispod ubitačnih neprijateljskih kuršuma. U okršaju život su izgubili i Rade Kojić, omladinski rukovodilac bataljona i borac Franjo Roglić. Četnici su imali 8 mrtvih i više ranjenih.

Prilikom narednog pokreta Prvi bataljon došao je u Krčevine i privremeno je stavljen pod komandu Sedamnaeste majevičke brigade. Štab brigade, brigadna bolnica i Drugi bataljon stigli su u Brgule, Treći u Višnjiće, Četvrti u Budoželj, a Italijanski u Daštansko. Pokret i razmještaj nisu prošli bez čarki i gubitaka. Četnici su, naime, mučki napali, ubili 2 borca Drugog bataljona, 2 borca Italijanskog bataljona i ranili 3 borca. Za njima je uslijedila potjera, ali su uspjeli pobjeći. Kod Budoželja borci Četvrtog bataljona vodili su borbu sa ojačanom neprijateljskom patrolom i otjerali je prema Brezi.

Napadu na Vareš prethodili su žestoki okršaji na prilazima gradu i duž željezničke pruge prema Brezi. Poslije dolaska u Dikniće, jedinice Trećeg bataljona sukobile su se sa kombinovanom ustaško-njemačkom jedinicom koja je nastupala od Vareša. Borba je trajala cio sat i neprijatelj je primoran da se povuče u polazni garnizon. Tako su stvoreni uslovi da se nastavi izviđanje i ubrza priprema napada na Vareš. Borci Četvrtog bataljona takođe imali su oštre sukobe sa jednom neprijateljskom jedinicom koja je došla oklopnim vozom iz Breze do

Pajtovog Hana. U jednočasovnoj borbi protivnik je primoran da se povuče, uz gubitke od 7 mrtvih i 3 ranjena vojnika.

Noću, 9. januara 1944. na osnovu dobro pripremljenog plana, uslijedio je napad na Vareš i okolna uporišta. Prema obavještajnim podacima u gradu se nalazilo oko 200 neprijateljskih vojnika i oficira. Treći bataljon napadao je sa sjeverne strane, od Zabrežja, s ciljem da se uklini u neprijateljski borbeni raspored i postupno uništava otporne vatrene tačke. Italijanski bataljon, ojačan jednom četom Drugog bataljona, napadao je s juga, težeći da osvoji Kralupe i Vareš-Majdan. Četvrti bataljon rušio je željezničku prugu i drum između Pajtovog Hana i Dobravine i sprečavao pristizanje pojačanja napadnutom garnizonu. Nijemci i ustaše pružili su žestok otpor, ali su ubrzo uvidjeli da neće izdržati i pobjegli su prema Brezi. Grad je oslobođen u ponoć i odmah je započelo prikupljanje i evakuacija ratnog plijena. Zaplijenjene su životne namirnice, odjeća, obuća i sanitetski materijal. Sve je to, uz svojsko zalaganje boraca, iznijeto na slobodnu teritoriju i dobro došlo da se poboljša snabdijevanje. U oslobođenom gradu zadržane su dvije čete Trećeg bataljona, a jedna je upućena u Dikniće. Četvrti bataljon držao je položaje na Budoželjskom brdu i odbijao napade Nijemaca i ustaša koji su pokušavali da preotmu izgubljeni grad. Borci pomenutog bataljona porušili su oko 200 metara željezničke pruge i neprijatelja omeli, bez obzira što je raspolagao i sa 2 oklopna voza, da je ne popravi i osposobi za saobraćaj. U Budoželju izvršenje pretres, pronađeno 18000 puščanih metaka, 2 teška mitraljeza, brdski top, 5 pušaka i pištolj. Napadi neprijateljskih jedinica i dalje nisu prestajali. Borci Četvrtog bataljona uporno su odoljevali i nisu uzimali. Najteže im je bilo kada je uslijedio napad Nijemaca i ustaša od Breze, Pajtovog Hana, Striževa i Budoželjske šume. Razvila se ogorčena borba. Neprijateljski vojnici raspolagali su sa dosta automatskog oružja i minobacača i nisu štedjeli municiju. I postupno su napredovali. Komandant bataljona procijenio je da se neprijatelj može suniti, komandirima četa poručio da se nikako ne popušta, da se od boraca, desetara, komandira vodova i političkih delegata zatraži da ulože maksimum borbenog napora i umijeća u spriječavanju prodora osionog protivnika. Borci su shvatili šta to znači i olako nisu uzimali. Neki su pogodeni i ranjeni padali, ali se često mogao čuti dobro poznati uzvik i zaricanje ostalih: »Samo preko nas mrtvih banditi mogu naprijed«. U zadržavanju i odbijanju protivnika posebno su se istakli Dragan Janković i Marko Kovačević, a kada su junački pali u borbi, naredbom štaba brigade posmrtno su pohvaljeni. U zbrinjavanju ranjenika, u juršima, nisu zaostajale bolničarke Mileva Matijaš, Džemila Musić i Milja Mrakić. I one su pohvaljene, za izuzetne podvige, naredbom štaba Druge krajiške. U borbi na Budoželjskom brdu ispoljeno je izuzetno drugarstvo i briga za ranjene drugarice i drugove. U jeku najžešće borbe desetar Mustafa Mujbašić primijetio je daje bolničarka Joka Matijaš teško ranjena u času kad se približavala ranjenom drugu da mu ukaže pomoć. Ustaše su pokušale da Joku zgrabe živu i daje odvuku u svoju pozadinu. Desetar Mujbašić shvatio je šta protivnik namjerava i naredio borcima da nemilosrdno tuku protivnika i zapuzao prema ranjenoj drugarici. Ustaše i Nijemci su ga uzeli na nišan i pokušali ubiti. On je vješto izbjegavao pogotke, stigao do ranjene Joke, pažljivo je uzeo na leđa i donio u zaklon.

Tek u podne, poslije petočasovne borbe, neprijatelj je primoran da se povlači. Za njim je uslijedila kraća potjera. Uхваćena su 4 tovarna konja, zaplijenjene 24 minobacačke granate, 60 tromblonskih i 30 ručnih bombi i 2000 puščanih metaka. Ubijeno je 16 neprijateljskih vojnika a više ih ranjeno. U posljednjem jurišu život su izgubili borci Vukašin Babić, Salko Pjević i Halim Smajović.

U višednevnim borbama premoreni Četvrti bataljon, na položajima kod Budoželja smijenio je Prvi bataljon koji se vratio u sastav brigade. Borci nisu čestito upoznali okolni teren i zauzeli busije kada se pojavila jača neprijateljska jedini-

ca, podržavana naletima aviona i nametnula oštru borbu. Neprijateljski vojnici žestoko su tukli rafalima iz automatskog oružja, povremeno priređivali pravu kanonadu iz lakih i teških minobacača. Borci Prvog bataljona primorani su da se povuku s položaja od željezničke pruge i sklone na manje tučena mjesta. Neprijatelj se popodne zadovoljio postignutim i zastao. Na to je primoran i osjetnim gubicima: imao je 8 mrtvih i 12 ranjenih vojnika.

Svakodnevni napadi neprijatelja ukazivali su da se Vareš teško može odbraniti. Štabu Druge krajiške, uostalom, to i nije bila prava namjera. Osnovno bilo je da se iz grada izvuče što više ratnog plijena i životnih potrepština i da se jedinice što bolje snabdiju. A kad je sve to privedeno kraju, Vareš je napušten i bataljoni raspoređeni u njegovoj okolini. Prvi bataljon smjestio se u Blaže, Drugi bataljon, bez jedne čete ali sa brigadnom bolnicom, u Brugule, Treći u Daštansko, Četvrti u Kariće, Gorjančice i Brdo. Štab brigade, obezbjeđivan od jedne čete Drugog bataljona, nalazio se u Višnjicima i planirao naredne pokrete i borbe svih jedinica. U slobodnim časovima izvođena je i politička obuka boraca i rukovodilaca. Ujedno su analizirane posljednje borbe, u veoma nepovoljnim uslovima, pri niskim temperaturama i nevremenu, sagledavani su propusti i sticane odgovarajuće pouke.

POKRET PREMA SOKOLOVIĆIMA, MANEVRISANJE I POSTAVLJANJE ZASJEDA

Iznenada uslijedilo je naređenje štaba Dvadeset sedme divizije da se rasformira Italijanski bataljon i njegovi borci razoružaju. Odlučna mjera preduzeta je kad se obavještajnim putem doznalo da su neki oficiri i vojnici pomenutog bataljona, posredstvom predstavnika Crvenog krsta, uspostavili kontakt sa nje-mačko-ustaškom komandom i ponudili da se predaju, uz uslov da postanu ratni zarobljenici i da budu upućeni u Italiju. Čim su razoružani, Italijani su raspoređeni u sve jedinice Druge krajiške, u svaku desetinu po jedan, a neki su prekomandovani u Sedamnaestu majevičku i Devetnaestu birčansku brigadu. Većina Italijana nije znala zašto se to čini i tražili su objašnjenja. Kad im je rečeno šta su pojedini oficiri i vojnici pripremali, odmah su osudili njihove postupke i shvatili ozbiljnost situacije.

Uslijedio je višednevni naporni marš, preko snijegom zavijanih planinskih sela, kroz bespuća, po velikoj hladnoći, kroz područja gdje su četnici imali osjetnog uticaja, postavljali zasjede, obavještavali Nijemce, ustaše i domobrane o pravcu pokreta brigade. Išlo se pravcem Medojevići, Žunovi i Kruševci. U Žunovima grupa četnika iznenadila je i zarobila dvojicu kuvara. Posredstvom mještana upućen je energičan zahtjev četnicima da puste zarobljene borce ali su oni to odbili i ubrzo ih strijeljali. Štab brigade nije se mogao pomiriti s tim da banditi ne budu kažnjeni, provjerom je doznao iz kojih su sela i naredio da se njihove kuće spale, a imovina zaplijeni.

Prvi bataljon predao je divizijsku bolnicu Četvrtom bataljonu u Kruševcima i krenuo, 19. januara, za Donje Babine i Kutu da se približi drumu između Krama i Žljebova i prikuplja podatke o neprijatelju. Drugi bataljon privremeno se nalazio u sastavu Sedamnaeste majevičke brigade u Miletini, Zagradu i Žulju. Za Prvim bataljonom zaputio se Četvrti bataljon i divizijska bolnica da stignu u Ivezoviće i Donje Babine. Treći bataljon, sa brigadnom bolnicom, marševao je u Vrapce da se tu smjesti i sačeka naređenja za naredni pokret. S njim se nalazio štab brigade i brigadna intendatura. Pokret je protekao u miru. Niski gusti oblaci onemogućili su neprijateljskim avionima polijetanje, izviđanje i bombardovanje jedinica Druge krajiške brigade.

Na desnom krilu marševskog poretka bila je Sedamnaesta majevička brigada, ojačana Drugim bataljonom Druge krajiške, usmjerena na prostor Glasinca i, ako se ukaže prilika, da ugrozi i zauzme neprijateljski garnizon Sokolac.

Popodne, 20. januara štab Druge krajiške naredio je bataljonima da pređu drum između Han-Pijeska i Sokolca, da se rasporede u Sokolovićima, da strogo brinu da odnos prema mještanima bude što prisniji i pravilniji. O tome je u uvodu naredjenja rečeno: « Sela na Glasincu su u ovoj neprijateljskoj ofanzivi spaljena, a narod ovih sela koja su partizanska naselio se u Sokoloviće, zajedno sa hranom i stokom. Zato štabovi i intendanti trebaju strogo paziti da se od ovih porodica, čiji se sinovi bore u Romanijskom odredu, ne oduzima ništa od hrane i stoke nego čak, ako bude mogućnosti, da im se pomogne... »⁹⁸

U naredjenju rečeno je daje u nekim selima osjetan uticaj četnika, da se o tome vodi računa i pojača budnost. Politički komesari imali su zadatak da sazovu konferencije, da mještanima objašnjavaju ciljeve narodnooslobodilačke borbe i četnicima upute pozive da se predaju i ne srljaju dalje u izdaju. Dolaskom na teren Sokolovića trebalo je ujedno pokazati da jedinice Dvadeset sedme udarne divizije, a i ostale na teritoriji istočne Bosne, neprijatelj nije uspio da uništi u posljednjoj žestokoj ofanzivi, da su one izašle kao pobjednici i spremne da protivniku zadaju još žešće udarce.

Uz potrebna obezbjeđenja, bataljoni Druge krajiške rušili su drum Han-Pijesak-Sokolac na odsjeku od Han-Hanića do Žljebova, u najboljem redu i bez borbe, potom se razmjestili na prostoru Mandre, Lisičjaka, Klečkovca, Vranješa, Pločnika, Barnika, Grbića i Točionika. Sa jedinicama Druge krajiške bili su štab divizije i divizijska bolnica. Pomenuta mjesta bila su poznata mnogim borcima i rukovodiocima. U njima su boravili, držali položaje i vodili borbe oko mjesec dana ranije, u jeku najžešće neprijateljske ofanzive. Zima je bila jaka i snijeg visok. Neprijatelj se nije usuđivao da krene u planinske neprohode i preduzme ozbiljnije napade. Zatišje je korišćeno da se borci više odmore od izuzetno teških borbenih napora u posljednje vrijeme, da se oporave, borbeno i politički što više osposobe. Intendanti i ekonomi prikupljali su hranu i brinuli o meljavi žita. U tom poslu angažovan je i Drugi bataljon. Jedna četa je obezbjeđivala mljevenje žita u vodenicama, u Bregu, a ostale su pomagale u prikupljanju hrane u Zakomu, Rakitnici i Kalimanićima. Ubrzo su bataljoni dobili naredjenje da se okome na neprijateljsku miliciju i daje primoraju da se preda. Jedinice Trećeg bataljona, svrstane u nekoliko kolona, krenule su prema Kuli i Žepi, a jedinice Četvrtog bataljona, takođe u više kolona, pošle su prema Stapu, Vrelu i Čavčićima. U Žepi neprijateljska milicija nije pružala otpor, a uz nešto puškaranja je pobjegla iz ostalih mjesta. Zarobljeno je 10 neprijateljskih milicionera, zaplijenjeno njihovo oružje i oprema. Za jednoga zarobljenika utvrđeno je daje počinio zločine nad nevinim ljudima i dobio je zasluženu kaznu. Dok su Treći i Četvrti bataljon progonili neprijateljsku miliciju i prikupljali hranu, Prvi bataljon je osiguravao divizijsku i brigadnu bolnicu, Drugi se nalazio u Grbićima i Točioniku.

Krajem januara očekivao se kombinovani napad njemačkih, ustaških, domobranskih i četničkih jedinica od Višegrada, Rogatice, Sokolca i Sočica. Štab Dvadeset sedme udarne divizije odmah je preduzeo mjere da jedinice pod njegovom komandom zauzmu podesne položaje i spremne odbiju napade. Sedamnaesta majevička brigada dobila je zadatak da štiti divizijsku bolnicu, osmatra i zatvara drum između Sokolca i Žljebova i pravac od Sijeraka i Selišta. Jedan bataljon Romanijskog partizanskog odreda zatvarao je pravac prema Žljebovima i Kramu i isturao jače patrole prema neprijateljskom borbenom rasporedu. Prvi bataljon Druge krajiške i jedan bataljon pomenutog odreda imali su zadatak da prate divizijsku bolnicu za Vlasenicu. U slučaju da neprijateljske jedinice kre-

nu drumom od Sokolca prema Vlasenici, jedinice Sedamnaeste majevičke i Romanijskog partizanskog odreda nisu ih smjele propustiti, dok divizijska bolnica ne umakne iz ugroženog područja. Drugi bataljon Druge krajiške ostao je u rejonu Grbića. Jedna četa, sa štabom bataljona, zadržana je u pomenutom selu da obezbjeđuje brigadnu bolnicu i uspostavi vezu sa jedinicama Sedamnaeste majevičke brigade u Barniku. Jedna četa raspoređena je u Gornji Točionik da osigurava štab brigade i brigadnu intendanturu i uspostavi vezu sa Četvrtim bataljonom u Rađevićima i Trećim bataljonom u Kalimanićima. Preostala četa razmještena je da štiti pravac od Devetaka. Treći bataljon imao je zadatak da obezbjeđuje pravac od Ušnjaka, Zakoma i Dumanića, a Četvrti od Babjaka, Mrkonjića i Borika. Očekivani napad protivnika nije uslijedio, vjerovatno zbog nepovoljnih vremenskih prilika i teško prohodnog terena, ali čim su se poboljšale vremenske prilike uslijedilo je nalijetanje neprijateljskih aviona i izvidanje iz vazduha. Štab divizije je procijenio da će neprijatelj pokušati da ovlada drumom Sokolac-Vlasenica i naredio da se pojača zatvaranje pomenute komunikacije. Stoga su jedinice Sedamnaeste majevičke brigade pomjerene u rejon Mandra, Mičivode, Geruša, da zatvore drum kod Žljebova i Košutice, da izviđački djeluju u Sijercima i uspostave vezu sa Romanijskim partizanskim odredom na Kramu. Jedinice Druge krajiške zadržane su na ranijim položajima, s tim što je jedan bataljon upućenom na prostor Vranješa i Klečkovca da posluži za opštu borbenu rezervu. One su praktično bile orijentisane prema drumu Rogatica - Sokolac i Rogatici. Ubrzo je primijećeno intenzivno kretanje neprijateljskih vozila između Višegrada, Rogatice i Sokolca. Obavještajci su se potrudili da doznaju šta se to dešava. Ispostavilo se da se neprijateljske jedinice smjenjuju na dotadašnjim položajima, da Nijemci i ustaše odlaze, a na njihovo mjesto dolaze pripadnici 7. domobranske pukovnije. U Soćicama bili su zajedno Nijemci, ustaše i četnici i kovali plan za napad na jedinice Dvadeset sedme udarne divizije. U ovakvoj situaciji postavljene su zasjede kod Stjenice, Kovanja, Rogatice i Jastrebiće. Zasjeda Trećeg bataljona, na serpentinama blizu Kovanja, nije dala željene rezultate, otkrivena je i žestoko napadnuta. U pružanju otpora napadačima poginuli su Mirko Bukva i Šahbaz Bojkić. Pod pristiskom snažnijeg protivnika komandiri četa nisu potpuno držali situaciju u rukama i bilo je nediscipline prilikom povlačenja. Drugi bataljon smjestio se u Dumaniće, Oškoplje i Podgradec da zatvori pravac od Rogatice i Mrkonjića i postavi zasjedu kod Jastrebiće. Prvi bataljon nalazio se u Vlasenici, a Četvrti u Barniku, Grbićima, Stolovašu i štiti divizijsku i brigadnu bolnicu i pravce od Rogatice i Devetaka. Treći bataljon prešao je iz Zakoma u Bereg i Ušnjake da kontroliše pravac od Rogatice, Rakitnice i Vjeternika. Pri povratku iz Vlasenice borci Prvog bataljona držali su položaj u Selištu, obezbjeđivali pravac od Sokolca, odakle je naišla satnija neprijateljskih vojnika. Kratkotrajna borba završena je primoravanjem protivnika da se povuče u polazno uporište.

Komandantu Trećeg bataljona Mili Ševi bilo je krivo zbog neuspjeha zasjede kod Kovanja i propušteno je namjeravao nadoknaditi. Kad je obaviješten da je jača četnička jedinica u planinskom selu Kustorici, iznad Rogatice, on je izdvojio iz svake čete po jedan vod boraca i odredio svoga zamjenika Božu' Mlinarića da ih povede i iznenadi četnike. Ostale jedinice bataljona ostale su u kućama u Kalimanićima, Beregu i Ušnjacima, ne očekujući ništa opasno i neobično. Iste večeri iz Rogatice pošle su tri satnije 24. ustaške stajaće bojne i vod gestapovaca. Zaobilaznim putem ustaše su neprimijećeno stigle u Kovanj, produžile u Srednicu, Kozarde, Dobrašinu i Zakomo. Izgleda da su imali dobre vodiče i znali za pravi raspored jedinica Trećeg bataljona. Poslije kraćeg odmora u Zakomu dvije satnije ustaša su produžile preko Uzendije i Paljevine da izbiju u Bereg, a jedna se zaputila prema Ušnjacima i Biljegu. Šatnije koje su stigle u Bereg, u 4 časa, po mrklom mraku, odmah su se razvile za borbu i počele prikradati seoskim ku-

ćama. U to vrijeme u selu se nalazio jedan vod boraca Treće čete Trećeg bataljona, a preostali sa zamjenikom komandanta bataljona Božom Mlinarićem i komandirrom čete Nikicom Mrdom, na zadatku u Donjem Osovu. Sa vodom komandira Petra Mrde u Bregu su bili politički komesar čete Simeun Kecman i zamjenik komandira čete Milutin Stupar. Niko od njih nije slutio da se neprijatelj može poslužiti lukavstvom i prirediti iznenađenje. Politički komesar čete želio je da se izdaju četne novine, pripremao i preकुcavao priloge dobijene od boraca iz svih vodova. Pred vratima brvnare nalazio se stražar Plavšić, užurbanije šetao da se zagrije i ništa neobično nije primjećivao. U okolnim brvnarama borci su spavali i odmarali, uz najnužnije direktno obezbjeđenje. Kad su ustaše i gestapovci banuli iza plastova sijena, stražar je trgao oružje s ramena i povikao:

- Stoj! Ko ide?

Umjesto odgovora, ustaše u otvorile žestoku vatru. Bunovni borci su poskakali, dograbili oružje i odgovorili neujednačenim rafalima. Obostrano su granule ručne bombe, čule se gromoglasne prijetnje, psovke i poklici ustaša. Njihove prijetnje su prestale kada je pojačana paljba voda boraca, pod komandom Petra Mrde, uhvaćenih u neku vrstu kliješta, ali na podesnom položaju, u dobrim zaklonima i uspješno su mogli odbijati uzastopne napade protivnika. Napadi i protivnapadi su se smjenjivali. Presudnu ulogu su odigrali dvoboj ručnim bombama i ubitačna puškomitraljeska i puščana vatra desetine Branka Miloševića, koja je bila smještena u susjednoj brvnari. Iako u izvjesnoj prednosti, zbog iznenađenja, ustaše su primorane da se povlače, noseći mrtve i ranjene, prema Ušnjacima i Biljegu. A tamo se već nalazila njihova jedna satnija i postavila zasjedu.

Kad su čuli borbu u Ušnjacima i Bregu, skoro trčećim korakom, borci tri voda koji su bili na zadatku u Donjem Osovu, obazrivo su se približavali Ušnjacima i neočekivano se sudarili sa brojno jačim protivnikom, kao i dijelom snaga koje su se povlačile iz Brega. Došlo je do strahovitog sudara najednom platou pokrivenom sitnim žbunjem i dubokim snijegom. I za jednu i za drugu stranu izlaz je bio u borbi prsa u prsa, u kundačenju i obračunu hladnim oružjem. Bolničarke Boja Novković, Sava Bosiočić i Mara Čubrilo, opkoljene od ustaša, kad su istrošile municiju, dograbile su drške od nosila za ranjenike, udarale njima i jurišale na ustaše. U tom okršaju hrabro su sve tri ostavile svoje živote. Božo Mlinarić i Nikica Mrda su opominjali borce da se ne popušta i podsticali da se ustašama zadaju žešći udari. Njihove pozive su prihvatili svi borci, ne štedeći sopstvene živote, napredovali i neprijatelja potiskivali. Hrabro su dali živote i borci Nikola Ilić, Andrija Mrkić i Tomo Zamber. Jako brojnije, ustaše i gestapovci prisiljeni su da pobjegnu i u neredu se povuku prema Rogatici, osim jednog dijela neprijateljskih snaga koje su ostale na brdu Paklenik u zasjedi. Ujutru, kad se razdanilo, nastalo zatišje, zamjenik političkog komesara bataljona Branko Kujundžić se zaputio iz štaba u Kalimanićima da izvidi šta se dogodilo tokom noći. Idući slabo izgaženom prtinom prema Ušnjacima i Bregu našao se oči u oči sa ustašama odakle nije mogao ni nazad ni napred. Ustaše su pokušale da ga uhvate živa, ali se on nije dao. Iako invalid, bez desne ruke, planulo je oružje u njegovoj lijevoj ruci. Tukao je dok je imao municije. Posljednjim metkom se sebi prekratio život, da živ ne padne neprijatelju u ruke. Za zamjenika političkog komesara Trećeg bataljona postavljen je Miloš Obradović, a na njegovo mjesto u Drugoj četi istog bataljona, došao je Miloš Vukajlo.

U izvještaju štaba brigade, 19. februara, o pomenutoj borbi je rečeno i ovo: »Tri voda koja su bila na zadatku u selu Donjem Osovu udarili su neprijatelju s leđa, sa pravca Zakomo i natjerala ga u panični bijeg. Borba je vođena od 04,00 časa ujutro do 10 časova prije podne. Neprijatelj je izgleda pomoću četnika došao neopaženo i iznenadio naše jedinice. U ovoj borbi naši gubici su bili 9 mrtvih, dok je neprijatelj imao 15 mrtvih koji su nađeni, a po pričanju civila na saoni-

tama je odvezao preko 60 što mrtvih što ranjenih. Plijena je bilo mnogo, ali isti nismo mogli iskoristiti jer je padao jak snijeg koji je plijen zatrpao, a i radi borbe, pa su civili u odsutnosti naših jedinica plijen, izgleda, pokupili. Poslije borbe neprijatelj se prikupljao cio dan na prostorijsi Zakoma i kasnije se povukao u Rogaticu. Naš bataljon se povukao u selo Kalimaniće, gdje je i zanoćio.. »⁹⁶

NAPAD NA ROGATICU I OKOLNA UPORIŠTA

Štab Dvadeset sedme udarne divizije planirao je da se neprijatelju nanose udarci na prostoru Rogatice i Sokolca i da se poruši željeznička pruga od Pala do Mesića. Zamašni poduhvat je iziskivao i sadejstvo sa jedinicama Pete krajiške udarne divizije na višegradskom pravcu. U Rogatici se u to vrijeme nalazila 24. ustaška bojna, jedna satnija »vražje« divizije i oko 100 neprijateljskih milicionera koji su se povukli iz Žepe. Ukupno je bilo skoro 600 vojnika koji su raspolagali sa 2 brdska topa, 2 minobacača, 20 puškomitraljeza i 550 pušaka. Grad je bio zaštićen i spoljnim odbrambenim tačkama. Na zapadnoj strani ozbiljnu prepreku činila su utvrđenja Lunj, Zahrid i Brdo, na sjeveroistočnoj Tvičijak i obližnji bunker. Solidna utvrđenja i vatrene tačke bili su na izlazu iz Rogatice, prema Sokolcu. Satnija ustaša nalazila se na dobro utvrđenim Đedovcima i Vitnju i raspolagala, pored ostalog, sa dva minobacača i dosta mina. U samom gradu najotpornije tačke su zgrada bolnice, blok kuća u blizini crkve, zgrada sreskog načelstva, komande mjesta, Planinčića i Ostojića kuća.

Štab Dvadeset sedme divizije odlučio je da neprijateljski garnizon Rogaticu, aporišta Vitanj i Đedovac i željezničku prugu od Prače do Mesića napadnu dvije Dorbene kolone: lijeva i desna. Lijevu kolonu sačinjavale su jedinice Druge krajiške i Romanijski partizanski odred, pod komandom Dragutina Stanića, sa zadatkom da likvidiraju neprijatelja u gradu i obližnjim uporištima. Pomenute jedinice morale su obezbijediti pravac od Sočica, Višegrada, Mesića i porušiti nostove na drumu između Rogatice i Mesića.

Desnu kolonu činila je Sedamnaesta majevička brigada, pod komandom Dušana Egica, sa zadatkom da protivnika tuče u Vitnju i Đedovcima i zatvori >ravac od Sokolca.

Shodno primljenom naredenju bataljoni Druge krajiške krenuli su, 13. februara, u napad pravcima: Prvi bataljon preko Ušnjaka, Zakoma, Guždolja, Krena, Lukavca, Predrobnice, Čemanovića, napao neprijatelja duž drumu na izlazu iz Rogatice, nešto više u lijevo, sa težnjom da se uklini u centar grada. Drugi bataljon je stigao u Plješevicu i obrazovao brigadnu rezervu. Treći bataljon približio se Rogatici preko Dobrašine, Gučeva, Kokovine, Jasike, Bulke i Ferizovića, ciljem da ugrozi protivnika na Brdu i drumu Rogatica - Mesići, a zatim prodire u lublje u grad. Jedna četa postavila je zasjedu kod Donje Kukavice da osigura >ravac od Mesića. Njoj je pridodat minerski vod da poruši sve mostove i >uste na drumu između Rogatice i Donje Kukavice. Četvrti bataljon nastupao 2 istim pravcem kao i Treći, s tim da napada neprijatelja na Zahridu, a dvije čete ismjeri u grad. Upad u grad, prema predviđanju štaba brigade, olakšao bi savlativanje čvrstih i dobro branjenih spoljnih otpornih vatrenih tačaka i utvrđenja, četvrti bataljon morao je obezbijediti pravac od Sočica. Dio štaba brigade nazivio se sa Trećim i Četvrtim bataljonom, a dio sa brigadnom rezervom u Plješevici. Brigadno previjalište bilo je u Plješevici, a hirurška ekipa u Guždolu.

Romanijski partizanski odred približio se Rogatici preko Rakitnice, Kozarce, Jasike i napao neprijatelja na odsjeku od Lunja do drumu. Cilj je bio da se joluje posada na Lunju i nastupa u dubinu grada.

Vrijeme za podilaženje neprijateljskim položajima i izvođenje napada nije bilo povoljno. Bilo je hladno, borci su podrhtavali od hladnoće. Mjesec je toliko svijetlio sa sivkaste podloge neba da se vidjelo skoro kao po danu. Vidljivost je pojačavala i bijela podloga snijega koji je prilično škripao pod obućom boraca. Pored toga, četnici su otkrili pokret jedinica Druge krajiške i Romanijskog partizanskog odreda i to javili Nijemcima i ustašama u Rogatici.

Napad je počeo nešto prije ponoći. Neprijateljski vojnici uzvratili su ubitačnom vatrom. Bilo je očigledno daje protivnik saznao šta predstoji, dobro se pripremio da odoli naletima i prelazi u protivnapade. Pojedine čete nastojale su da prokriče prolaze između bunkera i rovova na spoljnim linijama odbrane i prođu u grad. U tim okršajima postignut je djelimičan uspjeh. U naizmjeničnim napadima, u pokušajima da neutrališu vatru iz bunkera, život su izgubili Edhem Duraković, Mladen Drljača, Nikola Jovičić, Todor Karanović, Derviš Karabašić, Ibrahim Mazić, Andrija Rožić, Hasan Šegorović, Jovan Tambić i Jerotija Sabljčić. Nekoliko boracaje lakše i teže ranjeno. A neprijateljski gubici nisu bili mali. Ubijeno je 18 i ranjeno više vojnika.

Poslije petočasovne borbe, kad je uvidio da se željeno ne može ostvariti, štab brigade naredio je da se jedinice povlače na polazne položaje i umješno izbjegavaju ubitačnu vatru neprijateljskog oružja. Povlačenje je proteklo bez većih problema, ali se neprijatelj nije mirio sa nastalom situacijom i pribojavao se novog napada. Stoga su udružene ustaše i četnici, njih oko 600, pohitali od Prače i Sokolca da pomognu ugroženom garnizonu. Na Vragolovima sačekani su, tučeni i primorani da odstupe. Tom prilikom ubijeno je 15 ustaša a više ranjeno. Ubijeno je 18 četnika, 1 ranjen i 9 zarobljeno.

Na položajima u Vragolovima i Soćicama jedinice Druge krajiške brigade ostale su do 19. februara 1944. i vodile više borbi. Njihov osnovni zadatak bio je da napadaju i ruše željezničku prugu Sarajevo - Višegrad, na dionici od Prače do Renovice. Nijemci i njihovi pomagači uporno su nastojali da održavaju saobraćaj pomenutom prugom, naročito u vrijeme ljute zime i visokog snijega, kada su drumske komunikacije bile zavezane, neprohodne za motorna i ostala vozila. Za popravku i održavanje pruge Nijemci su koristili oko 2000 zarobljenih italijanskih vojnika i stotinak mobilisanih civila. Njih su štitili iz brojnih uporišta i bunkera načičkanih duž željezničke pruge. Nijemcima i to nije bilo dovoljno i preduzimali su protivnapade dajedinice Druge krajiške pokušaju potisnuti dalje i osloboditi se svakodnevnog pritiska.

U Dobračama borci Prvog bataljona sukobili su se sa Nijemcima, ubili jednog i nekoliko ranili, ali morali su se povući na položaje iznad sela Rusanovića. Nijemci su navaljivali od Banje Stijene da se domognu Rusanovića i nisu uspjeli.

"Napada nisu bili pošteđeni i borci Trećeg bataljona, na položaju u Vragolovima. U toku borbe jedna četa zašlaja u bok neprijateljskog borbenog rasporeda, otvorila žestoku vatru, ubila i ranila više neprijateljskih vojnika. Sve se to događalo u prijepodnevnim časovima i neprijatelj nije popustio, naprotiv, u borbu je uputio pojačanja od Rogatice i Kukavice. Kad je neprijateljska kolona od oko 400 vojnika primijećena da prilazi, Treći bataljon se pregrupisao i pripremio za okršaj. Neprijateljski vojnici pripušteni dosta su blizu i osutaje ubitačna vatra. Duboki snijeg i pošumljeni teren pogodovali su napadačima da se zaklone i izdrže najteže. Tročasovna borba završila se primoravanjem neprijatelja da se povuče i odnese 18 mrtvih i ranjenih. Treći bataljon nije imao gubitaka u ljudstvu i ratnoj opremi.

Borci Četvrtog bataljona držali su položaje na prostoru Rudine i Babovine i nisu bili pošteđeni napada. Kada se razdanilo njih je napalo oko 500 ustaša i Nijemaca. Okršaju je prethodila jaka minobacačka vatra, sračunata da zaplaši i iznurava. Nijemci i ustaše nastupali su od Banje Stijene i željezničke pruge i ra-

čunali na uspjeh, jer su imali preimućstvo u mitraljezima, puškomitraljezima i minobacaćima čije se dejstvo usložnjavalo i smjenjivalo. Komandiri četa dobro su znali da se ne smije popustiti i upozoravali da nema odstupanja. To su ponovili i kada su, sačekujući i tukući protivnika, izgubili živote vodnik Dušan Popović i borac Todor Marčeta. Dvočasovna žestoka borba završena je užurbanim povlaćenjem protivnika.

Drugi bataljon koji je zatvarao pravac od Zakoma, nije imao sudar sa neprijateljem.

Štab Druge krajiške odlučio je da se aktivnost protivnika neutrališe pojačanim napadima na obližnja uporišta i komunikacije. Stoga je došlo do izvjesnih pomjeranja bataljona i promjena na položajima. Prvi bataljon našao se na prostoru Vragova i Rudina, sa zadatkom da zatvori pravac od Rogatice i u pogodnoj prilici preduzima protivnapade. Međutim, neprijatelj je želio da to preduhitri i dvije bojne ustaša su izvršile napad na položaje Prvog bataljona. Borba je trajala od ranog jutra do popodnevnih časova i neprijatelju su nanijeti gubici od 20 mrtvih i više ranjenih vojnika. Neprijatelj se uveće povukao u polazni garnizon, a borci Prvog bataljona pomjerali su se i zanoćili u Kramer Selu.

Treći bataljon i Četvrti bataljon pripremili su napad na Banju Stijenu i Sočice. Međutim protivnik je primijetio šta mu se priprema i umakao na vrijeme. U navedena mjesta pomenuti bataljoni ušli su bez borbe. Nešto aktivniji bili su četnici, pod komandom zloglasnog Radivoja Kosorića. Jedna skupina, njih oko 200, mućki su napali u selu Budaci jednu četu Trećeg bataljona i prisilili je da se povuče, nakon jednočasovne borbe.

Istovremeno uslijedio je kombinovani napad neprijateljskih snaga iz Rogatice i Sočica, zauzimajući dominirajuće visove. Borci Trećeg i Četvrtog bataljona prihvatili su borbu i vodili je cijelog dana, zadržavajući nastupanje protivnika. Uveće, bataljoni su se pomjerali nešto sjevernije i zauzeli povoljnije položaje, Treći bataljon u rejonu sela Marevića, a Četvrti u selu Božine, gdje su i zanoćili.

U Vlasenici, 19. februara, održano je savjetovanje kome su prisustvovali Vlado Popović, politički komesar Trećeg korpusa, Čvijetin Mijatović Majo, sekretar Oblasnog komiteta KPJ, Zarije Škerović, Vojkan Lukić, Stevo Vranić, Milan Vučković, Idriz Čejvan i drugi. Na savjetovanju je podniet izvještaj o vojno-političkom stanju u diviziji i ocijenjeno je kao dobro. Tom prilikom je saopšteno daje Zarije Škerović imenovan za političkog komesara Dvadeset sedme divizije, da se Idriz Čejvan vraća na raniju dužnost u Drugu krajišku brigadu, da se obrazuje Politodjel divizije u koji ulaze Đuro Medenica, Čedomir Minderović, Olga Petrićević i Radenko Bročić.

POHOD NA LAKAT DRINE I NAZAD

Neprijatelj je uporno branio sektor Rogatice i dovlačio pojačanja da lakše suzbija borbenu aktivnost Druge krajiške udarne i ostalih jedinica pod komandom štaba Dvadeset sedme divizije. Pojaćana aktivnost neprijatelja osjećala se i u laktu Drine, ponajviše u srebreničkom kraju, gdje su ustaše uporno nastojale da učvrste sopstvenu vlast. Njih je valjalo osujetiti i Druga krajiška, bez obzira na preimućstvo protivnika u Rogatici i okolini, dobila je zadatak da izvjesno vrijeme tuče protivnika u rejonu Skelana i Srebrenice, uspostavlja organe narodne vlasti i prikuplja hranu. Preostale jedinice Dvadeset sedme udarne divizije, Sedamnaesta majevićka, Devetnaesta birćanska brigada i Romanijski partizanski odred zadržane su u rejonu Rogatice i orijentisane da ugrožavaju saobraćaj na drumu između Rogatice, Sokolca i Vlasenice i željezničku prugu od Višegrada prema Sarajevu.

Štab Druge krajiške preduzeo je mjere da se izvrše solidne pripreme za postupno pomjeranje bataljona na novu prostoriju i uvođenje u borbu. Prvi bataljon stigao je u Gučevo, obezbjeđivao pravac od Rogatice i produžio u Grivce i Rabar. Drugi bataljon stigao je u Bijele Vode, namjeravao napasti četnike, ali je napad odgođen. Treći bataljon, sa štabom brigade, došao je u Šenkoviće i postao obezbjeđen prema Đedovcima. Četvrti bataljon zakonačio je u Smrtićima, isturivši patrole i obezbjeđenja da osujeti svaki iznenadni pokušaj napada protivnika.

Komandant divizije Pero Kosorić, i komandant brigade Dragutin Stanić, sa članovima štabova, održali su zajednički sastanak i detaljnije razgovarali o predstojećem pohodu i planiranim borbama. Tom prilikom rečeno je da se mora ostvariti sadejstvo sa jedinicama Šeste istočnobosanske udarne brigade i prema potrebi koordinirati napade. U divizijskoj rezervi zadržan je Drugi bataljon Druge krajiške i upućen u Bereg.

Pokret jedinica Druge krajiške izvođen je u veoma nepovoljnim vremenskim uslovima, po dubokom snijegu i teško prohodnom terenu. Prvi bataljon stigao je u Behiće i zatvorio pravac od Šetića i Mrkonjića. Treći bataljon došao je u Točionik, a Četvrti u Rađeviče. Štabovi bataljona stalno su brinuli da se održava međusobna veza i da se obavještava o trenutnoj situaciji.

Narednog dana, 21. februara, pokret je nastavljen bez uznemiravanja od strane neprijatelja. Najveću poteškoću je i dalje predstavljao duboki snijeg. Tovarni konji do trbuha su propadali u snijeg i nemoćni njištali. Komordžije su im pomagale da se iskobeljaju i nekako produže. A konja nije bilo malo. Oni su povedeni da ponesu, prilikom povratka, što više hrane i za jedinice na položajima kod Rogatice. Za prikupljanje i transport hrane, pored ostalih, bio je neposredno zadužen i intendant Dvadeset sedme divizije.

Prvi bataljon dospio je u Šljivice i tu se razmjestio da borci predahnu i prezagaje. Treći bataljon našao se u Vrelu, a Četvrti u Borku i Paležu. Drugi bataljon, i dalje u svojstvu divizijske rezerve, rasporedio se u Klečkovcu i zatvarao i kontrolisao pravce od Žljebova i Devetaka. Štab brigade smjestio se u Čavčićima, a brigadna bolnica i dalje se nalazila u Grbićima.

Naredno nastupanje i pretresanje nedovoljno ispitanog terena, zbog pojava ustaških grupa i prurušenih neprijateljskih milicionera, vršeno je odmjereno i obazrivije. Obavještajni oficiri bataljona Rade Komlenić, Dušan Uzelac i Mirko Bundža imali su pune ruke posla, danju i noću su prikupljali podatke na terenu istočno i sjeverno od drumova između Milića i Srebrenice. Oni su se potrudili da uspostave vezu sa jedinicama Šeste istočnobosanske udarne brigade, koje su bile u blizini, da od njih doznaju kakve su prilike i neprijateljske snage u naseeljima i samom laktu Drine. Podaci su pravovremeno dostavljani štabovima bataljona i štabu brigade i korišćeni su u planiranju i izvođenju narednih poduhvata. Na osnovu njih izdana je zapovijest da bataljoni nastave pohod: Prvi, sa štabom brigade, u Kutuzer, Treći u Sućesku a Četvrti u Lipovicu. Usput moglo se primijetiti da su mještani pojedinih sela zavedeni neprijateljskom propagandom i da strahuju da im se nešto neprijatno može dogoditi. Razuvjereni su neposrednim susretom i razgovorima sa borcima i rukovodiocima. A kad im je predloženo da se okupljaju i biraju organe nove narodne vlasti, većina njih se odazivala u želji da čuju i više od običnih razgovora. Bila je to prilika da politički komesari opširnije govore o međunarodnoj i unutrašnjoj vojno-političkoj situaciji, izgledima za okončanje rata, uspjesima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, značaju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i stvaranju istinske narodne vlasti. Bilo je i pitanja na koja je odmah odgovarano. Na kraju, na prijedlog samih mještana, u selima birani su odbornici i uvođeni u dužnost. Potom se okretalo kozarsko kolo u kome su zajedno igrali mještani i borci. Za to vrijeme ojačane patrole krstarile su naokolo i brinule da neprijatelj ne iznenadi i ometa uspješne političke

aktivnosti. Budnost se pokazala opravdanom, pogotovo kad se uzme u obzir da je neprijatelj bezuspješno pokušao da priredi iznenađenje.

Prvi bataljon produžio je u Pustnuliće i Orahovicu, kontrolisao pravac od Drine, a zatim se prebacio u Radoševiče i osiguravao od Prohića i Osatice. Treći i Četvrti bataljon, sa štabom brigade, ušli su u Srebrenicu, iz koje su ustaše bezg-lavo pobjegle. Poslije kratkog predaha oba bataljona požurila su prema Drini. Treći bataljon rasporedio se u Osmačama i obezbjeđivao od Skelana, a Četvrti u Postolju. Uveče, satnija ustaša napala je borce Četvrtog bataljona i borba je trala više od jednog sata, ustaše su primorane da se povuku prema Miholjevinama i Jagodnji.

Štabovi Druge krajiške i Šeste istočnobosanske brigade uspostavili su tješ-nju saradnju u prikupljanju i razmjeni podataka i planiranju sadejstva u nared-nim akcijama. U to vrijeme jedinice Šeste istočnobosanske brigade bile su na po-ložajima u Fakovićima, Poznanovićima i Osmačama. Vezu su održavale ojačane kurirske grupe, naoružane automatima, da se bezbjednije kreću i lakše suprot-stave iznenadnom naletu ustaša i milicionara. Pred pomenutim brigadama, na terenu koji su namjeravale detaljno pretraživati, nalazilo se oko 500 neprijatelj-skih milicionara i 80 ustaša, uglavnom zlikovaca, poznatih po zlodjelima nad nevinim ljudima, ženama i djecom. Ustaški zlikovci i dio milicije bili su u Skelanima, a njihove predstraže i manje jedinice u okolnim selima. Štabovi Druge krajiške i Šeste istočnobosanske zajednički razradili su plan nastupanja i napada na neprijatelja. Jedinice Šeste istočnobosanske brigade pomjerene su na prostor Blažijevića, Godevića i Jakelića. Prvi bataljon Druge krajiške krenuo je na Pribidol, pretražio Prohiće, Osaticu, Poljake i Bukovik. Izbijanjem u Pribidol, čete su zauzele podesne položaje i postavile obezbjeđenje prema Skelanima. U toku pretresa nije se čuo ni jedan pucanj i ništa nije nađeno. Treći bataljon stigao je u Tokoljak, a Četvrti u Oparce i zatvorili pravac prema Skelanima. Tu su borci predahnuli i pripremali se za naredne akcije, za napad na dobro utvrđene i bran-jene Skelane. U pomenutom uporištu nalazilo se oko 50 dobro naoružanih ustaša i dosta milicionera. Pored ostalog, raspolagali su sa 4 puškomitraljeza i la-kim minobacačem, a zidane zgrade preuredili za odbranu i pretvorili u teško osvojive tvrđave.

Štab brigade, na osnovu raspoloživih podataka o rasporedu i snazi protiv-nika u Skelanima, donio je odluku da se u napad upute samo dvije čete: jedna iz Prvog i jedna iz Četvrtog bataljona. Komandiri četa dobro su proučili situaciju, odabrali pravce nastupanja i ubacivanja u Skelane. Uveče 26. februara počeo je napad koji je potrajao skoro cijelu noć. Postupno su likvidirane manje otporne tačke i streljački strojevi izbili su pred dobro branjenu zgradu nekadašnje finan-sijske kasarne. Brisani prostor nije bio pogodan za nastupanje. Trojica boraca su ranjeni pri pokušaju da se približe zidu zgrade i upotrijebe ručne bombe. Nedostajao je protivtenkovski top da granatama prosvrdla zidine i da primora ustaše da polože oružje. U ponoćnim časovima komandiri četa procijenili su trenutnu situaciju i zaključili da se ne može naprijed bez većih žrtava. A cilj nije bio da se olako daju životi boraca. Stoga je kasnije odlučeno da se čete izvuku iz okršaja i vrate na polazne položaje. U toku borbe ubijena su 2, a ranjeno 5 ustaša.

Na osnovu naređenja štaba Dvadeset sedme divizije, bataljoni Druge krajiške morali su se vratiti na sektor Rogatice. Odmah su izvršene pripreme za po-kret i analiza sedmodnevnih akcija u laktu Drine. Štab brigade procijenio je da zadatak nije potpuno izvršen zbog kratkoće vremena, nedovoljnog poznavanja terena i snage protivnika.

Bataljoni su se prikupili u rejonu Ljeskovika i zaputili nazad. Pokret se odvijao u otežanim uslovima, po dubokom snijegu i povremenoj vijavici. Poslije napornog marša bataljoni su stigli u Krušev-Dol i Žepu, borci se razmjestili po ku-

ćama i odmarali. Duži zastanak iskorišćen je da se žitelji Žepe pozovu na zbor i priredbu u zgradi seoske škole. Borci Trećeg bataljona uredili su školsku učionicu, napravili binu a kulturne ekipe pripremile zanimljiv program. Odziv mještana bio je takav da svi nisu mogli ući u školsku prostoriju. Neki su sačekali napulju da se završi politički i kulturni dio programa i potom su se priključili narodnom veselju. Na zboru je govorio politički komesar bataljona Rajko Lajšić.

Iz Žepe upućena je jedna četa Prvog bataljona, da uspostavi vezu sa štabom Dvadeset sedme divizije, da primi direktive za štab Druge krajiške za naredne pokrete, razmještaj i akcije. Poslije se cijela brigada prebacila u rejon Sokolovića i postala opšta divizijska rezerva.

TREĆI PUT PREKO NABUJALE PRAČE

Početkom marta 1944, jedinice Pete krajiške udarne divizije, otišle su iz rejonu Foče i Ustikoline, radi forsiranja Lima i pokreta dalje. Na područje između Prače, Drine i Jahorine usmjerene su jedinice Dvadeset sedme udarne divizije, zapravo Druga krajiška i Devetnaesta birčanska brigada, koja je došla u sastav divizije, a iz sastava divizije otišla je Sedamnaesta majevička brigada. One su morale forsirati nabujalu Praču, preći drumsku i željezničku komunikaciju između Sarajeva i Višegrada, smjelo nastupati i uništavati neprijatelja u uporištima između dviju rijeka i dublje, čak do Hercegovine.

Već 4. marta, jedinice Druge krajiške prikupile su se u Zakomu, Bregu i Ušnjacima i pripremile za naporni borbeni marš. Drugi bataljon je izdvojen i pridodat Devetnaestoj birčanskoj brigadi, kojom je sada komandovao dotadašnji komandant Drugog bataljona Stojan Milnović Stojanda, da je ojača prilikom prelaska rijeke i sudara sa protivnikom. Sjutradan tri bataljona Druge krajiške posla su pravcem Zakomo-Gučevo-Kovanj-Varošište, Mesići-Vražalice, sa zadatkom da se domognu neprijateljskih uporišta Hranjena, Krive Drage i Goraždanske Jabuke, u kojima su bili udruženi neprijatelji: esesovci, ustaše i četnici. Marševski poredak izgledao je ovako: na čelu su bili Prvi i Treći bataljon Druge krajiške, zatim štab divizije sa prištapskim jedinicama, štab brigade sa prištapskim jedinicama, divizijska i brigadna bolnica i Četvrti bataljon na začelju.

Dok je čekao na pokret iz Čadovine za Ustipraču, u sastavu Devetnaeste birčanske brigade, kad je povukao nužna osiguranja, Drugi bataljon iznenada je napala bojna ustaša i Nijemaca. Razvila se ogorčena četveročasovna borba. Komandant bataljona Marko Budimir Mačo, politički komesar Pero Knežević i njihovi zamjenici Dušan Sovilj i Vladimir Bajić, uložili su puno napora, čak prednjačili u odbijanju protivnika, da se jedinice dobro konsoliduju i održe na dostignutoj liniji. Uporna odbrana koristila je i jedinicama Devetnaeste birčanske da izbjegnju iznenađenje i ne remete planirano marševanje. Komandir čete Luka Manojlović pokušao je da preuzme inicijativu i borbe povede u juriš. Uz borbeni poklič, nišaneći u protivnika, skočio je iz zaklona i mnoge podstakao da pođu naprijed. Ustaše su najprije, trpeći gubitke, malo uzmakle, brzo se pregrupisale i uzvratile protivjurišem. U rijetko viđenom obračunu palo je više ustaša, ali su život izgubili hrabri komandir Manojlović i borci Dara Beronja i Jovan Škiljević. Kad se uvidjelo da ustaše i Nijemci ne misle popustiti, štab Drugog bataljona naredio je četama da se povuku u pravcu Orahova.

Brigadna marševska kolona u ponoć stigla je na obalu Prače, željezničkom mostu kod Mesića. Nabujala rijeka zastrašujuće je hućala i zračila neprijatnom ledenom tajanstvenošću. Mostu se prilazilo niz besputnu strminu. Tovarna grla i ranjenici na nosilima upućeni su 500 metara uzvodno, na nedovoljno ispitani gaz, da zagaze u hladne i nabujale talase. Smetala je poledica i mraz koji je sve više stezao. Upravnica bolnice Milka Šinik i brigadni referent saniteta Hajro Ku-

lenović požurivali su sanitetsko osoblje i ranjenike da što prije pređu na drugu obalu. Ranjenici su se, osim onih najtežih, držali konjima za repove i grive i tako isplivali na suvo. Nevolje su tek sada počinjale, mokra odjeća postajala je ledena i promrzavanje bilo je na pomolu. Milka Šinik nije dopuštala da se stoji i grupe ranjenika je upućivala u obližnje kuće da pokušaju prosušiti odjeću. Milka je bila mokra do grla, odrvenjela od hladnoće, jedva savladivala cvokotanje i najmanje mislila na sebe. Ranjenici su bili njena stalna brigaa, od kojih se nikada nije odvajala.

U početku, na željezničkom mostu išlo je lakše. Borci i rukovodioci, nešto pogureni, s napunjenim oružjem u rukama, trčali su preko zaleđenih podnica, brinuli da se ne okliznu i strmeknu u mutne talase. Prvi bataljon je najprije stigao na suprotnu obalu, za njim Treći, zatim štabovi brigade i divizije... Na mostu našla se jedna četa Četvrtog bataljona. Njena dva voda taman su izmakla kad se pojavio, iz obližnjeg tunela, oklopni voz, a jedan vod se zatekao na mostu. Vodnik je bio toliko priseban i snalažljiv da poviče da se borci sklanjaju, da pobjegnu dalje od šina, izbjegnu gaženje i smrtonosne rafale. Oklopna neman šišteći je prilazila, a njeni mitraljezi sipali su oganj. Skoro svi borci uspjeli su da se trkom sklone s mosta i legnu u zaklone. Voz je milio, njegova posada vrebala i naizmjenično sasipala rafale. Dvije čete Četvrtog bataljona nisu imale nikakvog izgleda da se prebace preko mosta. Politički komesar bataljona Miroslav Majkić Miro nadao se da će oklopni voz otutnjiti prije svitanja, da će tada preostale čete moći povesti preko mosta, ali... Voz je patrolirao i postao nesavladiva prepreka. Čete su morale nazad, uz vrleti kanjona, da ih dan ne zatekne pored željezničke pruge. Premoreni i neispavani borci teško su se uspinjali uz skoro okomitu stranu. Izdržljiviji su pomagali manje izdržljivima i prosto ih vukli prema rubu kanjona. A tamo ih je čekalo iznenađenje: satnija krvožednih ustaša koje su krišom došle iz Rogatice i postavile zasjedu. U bliskom i žestokom sudaru ustaše su prisiljene da se povuku. Politički komesar bataljona Miroslav Majkić Miro, u dogovoru sa komandirima i političkim komesarima četa, bio je saglasan da se čete izvlače prema Dobrašini i drumu između Rogatice i Sokolca. Borci su produžili kroz duboki i skorjeli snijeg. Odjednom su se našli u gustoj magli i potpunom nevidu. Mogućnosti za valjanu orijentaciju bile su skoro nikakve. Borci su išli nasumice i pazili da se neko ne zagubi. Odjednom reznulo je više rafala brzometnog oružja. Čete su se razvile u strijelce i prihvatile borbu. Politički komesar Miroslav Majkić Miro shvatio je da nema drugog izlaza, osim jurišanja i iz sveg glasa pozivao da se ustaše hvataju za guše i dave. Tresnule su ručne bombe, prava kanonada, da olakšaju u savladivanju ustaša i krčenju prolaza preko komunikacije. Ustaše nisu dugo izdržale u busijama i počele su uzmicati. Borci su trkom prelazili drum i grabili uz obližnju padinu. Za njima nije stigao komesar Miro. Srušio se od pogotka u grudi i zavapio za pomoć. Priskočila mu je bolničarka Mileva Matijaš, povukla ga u zaklon i nešto dalje od druma. Za to vrijeme čete su izmakle i Mileva je ostala sa ranjenim komesarom. Šta da radi? Od straha je zanijemila, pogotovo kad je čula povike ustaša, sakrivenih u magli, udaljenih samo tridesetak metara. Povukla je ranjenika u snježnu uvalicu i pribranije nastavila da mu previja rane i zaustavlja krvarenje. Miro je jedva davao znake života i moglo se vidjeti da mu spasa nema. Ustaše su se udaljile i zavladao je jeziva tišina. Mileva je pokušala da komesara osvjesti, tješila ga, hrabrila, ali on se nije odzivao. Niz njeno lice potekle su suze i lagano je zaridala kada je omiljeni komesar bataljona zaklopio smirene i plave oči. Sta ću sada? Mileva se osvrkala lijevo i desno. U blizini nije bilo nikog živog. Naumila je krenuti tragom četa, ali mrtvog komesara nije htjela tek tako ostaviti. Promrzlim rukama iskopalaje grob u snijegu, u njega položila ukočeno tijelo, plačući ga pobusila gromadama snijega, uzela oružje i požurila preko pustog druma. Ožalošćena i premorena sustigla je drugove i ispričala o pogibiji komesara Miroslava Majkića Mire. Požrtvovanoj i hrabroj bol-

ničarki Milevi Matijaš, naredbom štaba brigade, odatu je zasluženno priznanje u kome je naglašeno da njeno junaštvo i požrtvovanje služe za primjer svima drugaricarna i drugovima, kako se treba žrtvovati za spas ranjenih drugova. Naredba je pročitana pred strojem svih boraca Druge krajiške.

Odsječene čete uspjele su tek 10. marta, da pređu Praču i dođu u sastav svog Četvrtog bataljona i brigade.

BORBE U REJONU GORAŽDA I FOČE I ČESTO MIJENJANJE POLOŽAJA

Poslije prelaska Prače, štab brigade, u dogovoru sa štabovima bataljona, razradio je plan pokreta i napada na neprijateljska uporišta. Na Podmjer, u kome se nalazio oko 200 dobro naoružanih esesovaca, upućene su dvije čete Prvog i Trećeg bataljona. Iz dobro utvrđenih bunkera i rovova esesovci su pružili snažan otpor. Brisani prostor i visoki snijeg smetali su bombašima i puškomitraljescima u podilaženju bunkerima. Borba je trajala od 10 do 17 časova i željeno se nije moglo ostvariti. Štabovi bataljona, u prvi sumrak odlučili su da se čete izvuku iz borbe, da malo odahnu i opet krenu. Napad je obnovljen oko 22 časa i nije bilo uspjeha. Četiri borca ranjena su teže, a 4 lakše i odmah su upućeni u bolnicu. Napadom i blokiranjem neprijatelja na Podmjeru omogućeno je brigadnoj i divizijskoj bolnici, štabu brigade i štabu divizije, zatim pratećim jedinicama, da se lakše prebace preko drumca Goraždanska Jabuka - Renovica, da krenu južnije od drumca i stignu u Brajloviće.

Jedna četa Trećeg bataljona izvršila je demonstrativni napad na neprijatelja u Mesićima i stvorila priličnu pometnju.

Drugi bataljon Druge krajiške, na osnovu naredjenja štaba Devetnaeste birčanske brigade, vratio se preko Prašćića za Bereg i zatvorio pravce od Rogatice. Neprijatelj se nije pojavljivao i do borbe nije došlo.

Obavještajci su stalno bili aktivni u prikupljanju podataka, otkivanju rasporeda, jačine i namjera neprijateljskih jedinica. Kombinovane njemačke, ustaške, četničke i domobranske snage bile su skoncentrisane duž željezničke pruge od Pala do Ustiprače, Goražda, u brojnim uporištima na pravcu nastupanja jedinica Druge krajiške. U nekim selima postojala je i neprijateljska milicija.

Iz Vražalica bataljoni Druge krajiške izvršili su pokret na prostoriju Markovići - Brajlovići - Kušeši. Usput su dobili zadatak da na pomenutom prostoru prihvate svoj Drugi bataljon i Devetnaestu birčansku brigadu. Mira nije bilo na novim položajima. Jednu četvu Prvog bataljona, koja je zatvarala pravac od Podmjera, napale su ojačane neprijateljske patrole, ali su brzo odbijene. Nije se završilo na tome. Pošto je stigla drumom iz Renovice u Podmjer, sa komorom od 100 konja, jedna neprijateljska bojna podstakla je i podržala posadu uporišta da izvrši napad na položaje jedinica Prvog bataljona na Hranjenu i da ih odbaci od komunikacije. Uvidjevši da opasnost vreba sa dvije strane, štab bataljona dopustio je četama da se povuku na pogodnije položaje u Hadžićima.

U Jabuci nalazila se mješovita neprijateljska bojna naoružana, pored ostalog, sa 4 brdska topa, koja su češće dejstvovala i uznemiravala borce. Druge krajiške. Ustaše i domobrani toliko su se osilili da su preduzeli, zajedno sa četnicima, napad na jedinice Trećeg bataljona u Markovićima, ali su odbijeni u polazno uporište. Napadi neprijatelja bili su sračunati na to da neutrališu ugrožavanje željezničke pruge, na dionici od Mesića do Renovice, a takođe i drumske komunikacije između Jabuke, Renovice i Prače.

Naporni marševi i borbe pojačali su umor kod boraca i rukovodilaca. Štab brigade je pravovremeno uvidio da jedinice treba pomjeriti na nešto manje ug-

rožena područja, Prvom bataljonu naredio da se rasporedi u Čitluku, Prisojnici, Mrakovima, da zatvori pravac od Goražda, Prisoja i Zubovića, da potraži vezu sa Devetnaestom birčanskom brigadom i Drugim bataljonom, koji su trebali stići na prostoriju Goražda. Treći bataljon zadržan je u Markovićima i Tupačićima, s tim što je dio snaga premjestio u Brajloviće i ojačane dijelove isturio na kotu 937 i trigonometar 1004 na brdu Oštro, sjeverno od Markovića i Brajlovića. Štab brigade, brigadna bolnica i intendantura bili su u Zišći i Vreću. Dan-dva nije bilo bitnijih promjena u glavnini Druge krajiške. Bilo je manjih čarki sa grupama ustaša i četnika.

Devetnaesta birčanska brigada, Drugi bataljon i dvije čete Četvrtog bataljona Druge krajiške uspjeli su se prebaciti, poslije zauzimanja mosta kod Ustiprače, preko rijeke i stići u Toholje, Brekove, Mirviće i Ozrenoviće.

Odlaskom jedinica Pete krajiške udarne divizije preko Drine, u pravcu Čajniča, uslovljen je i pokret jedinica Dvadeset sedme divizije da preuzmu njihove dotadašnje položaje i uspostave vezu sa dvije italijanske partizanske brigade, divizije »Garibaldi«. Jedna italijanska brigada nalazila se u rejonu Kalinovika, a druga na prostoriji Mrežice i Šahbašića. Štab Druge krajiške brigade pobrinuo se da se jedinice pravovremeno i dobro pripreme za pokret i posjedanje novih položaja. Prvi bataljon stigao je u Gornje Žešće i Previlu, zatvorio pravac od Jahorine i ostvario vezu sa jedinicama Treće italijanske brigade u Šahbašićima. Drugi bataljon, prilično premoren u minulim borbama i pokretima, noću se pomjerio u Rešetnicu i Kučeše, kontrolisao pravac prema Hranjenu i održavao vezu sa jedinicama Devetnaeste birčanske brigade na položaju u Gočeli i Bogušićima. Treći bataljon došao je na prostor Ustikoline i Podgaja i zatvorio pravce prema Goraždu. Četvrti bataljon rasporedio se u Nekopima, obezbjeđivao brigadnu i divizijsku bolnicu i jače patrole isturio na brdo Stolac, trigonometar 1919. Trodnevno zatišje dobro je došlo da se borci i rukovodioci odmire, da se posvete vojnoj i političkoj obuci, kulturnom i zabavnom radu. Međutim, događaji su uslovlili da dva bataljona dobiju zadatak da pomognu Trećoj italijanskoj brigadi, upućenoj u sastav Trećeg korpusa NOV i POJ, da se lakše prebaci preko Prače, drumske i željezničke komunikacije i produži u istočnu Bosnu. Stoga, Drugi bataljon se pomjerio u Brajloviće i Markoviće i kontrolisao pravac od Hranjena i Jabuke, a Četvrti u Toholje, Brekove i Mirviće i obezbjeđivao pravac od Goražda. Ujedno, oni su dočekali Šesnaestu muslimansku brigadu koja je došla iz istočne Bosne u sastav Dvadeset sedme divizije, napali neprijatelja u Goraždu, zarobili nekoliko neprijateljskih milicionera i četnika i jednog gestapovca. Prvi i Treći bataljon, brigadna intendantura i bolnica krenuli su u rejon Foče i Miljevine i nešto kasnije Kalinovika. Zadatak pomenutih bataljona bio je, da potuku četnike, uspostave narodnu vlast i vezu sa Drugom italijanskom brigadom. Skoro svaki dan bilo je manjih pomeranja jedinica i promjena njihovih položaja. Stanje u brigadi bilo je zadovoljavajuće, o čemu svjedoči i izvještaj političkog komesara divizije u kome se, pored ostalog, navodi: »Odmah po dolasku na ovu prostoriju, naše jedinice su otpočele sa radom u narodu i na prostoriji od Goražda prema Ustikolini i Jabuci i formirale su narodnooslobodilačke odbore, ili u selima u kojima nije bilo uslova za to - povjerenike. Vlast još nije centralizovana, ali se na tome radi. Pripremljen je izbor narodnooslobodilačkog odbora u Foči. Formirana je i komanda mjesta u Foči, a formira se i u Miljevini. Narod naručito lijepo prima Drugu krajišku brigadu koja je svojim boravkom ovdje jesenas stvorila najljepši utisak... Brigada je sređena i vojnički i politički. Rukovodeći kadar je potpun, izuzev u sanitetu. Politički rad je živ i nema unutar brigade nikakvih problema. Poslije napornog marša brigada se odmah oporavila i borci su u pokretu i borbama pokazali borbenu gotovost i izdržljivost. Moral je na visini. Kulturno-prosvjetni rad u brigadi je donekle bio opao prilikom

pokreta, ali opet oživljuje. Naročito je razvijen rad na likvidaciji nepisVnenosti i izdavanju novina. Rad diletantskih grupa takođe je oživio.«⁹⁷

U oslobođenoj Foči organizovan je kurs za vojne i političke rukovodioce, političke delegate i komesare četa, vodnike i komandire četa. Kurs je pohađalo 20 polaznika iz Druge krajiške i 5 polaznika iz Devetnaeste birčanske brigade. Slušaoci su pokazali veliko interesovanje za teme koje su obrađivane i ulagali maksimum napora da što više nauče. Ratne prilike su bile takve da se kurs nije mogao završiti u Foči. Slušaoci su, naime, prešli u Ocrkavlje, u kome se nalazio i štab brigade i nastavili sa radom. Nešto kasnije premješteni su u Kalinovik. Narodni kursevi takođe su rijetko održavani i završavani samo u jednom mjestu.

Krajem marta, bataljoni Druge krajiške ugrožavali su neprijateljska uporišta i komunikacije najužnim i jugozapadnim prilazima Sarajevu. Na rijeci Željeznici porušeno je nekoliko mostova, drumovi minirani i rušeni. Vršeni su pretresi sela u kojima su se prikrivali četnici i neprijateljski milicioneri. Prvi, Drugi i Treći bataljon, sa Jahorinskim partizanskim odredom, osvojili su Trnovo i zagospodarili komunikacijom za Kijevo. U okolini pomenutih mjesta nalazile su se prikrivene grupe domaćih izdajnika i preduzimane su potjere da se pohvataju. Četvrti bataljon uputio je dvije čete u Boriju da preuzmu zaštitu brigadne bolnice, jednu u Obalj da zamijeni jednu četvu Prvog bataljona, dok je jedna četa bila sa jedinicama Devetnaeste birčanske brigade u pretresu prostorije Zakmura i Kuta. Brigada je napala neprijatelja u Kijevo i Vojkovića i brzo ih oslobodila. Ubijena su dva, ranjena 3 i zarobljeno 5 neprijateljskih vojnika. Protivnapadi protivnika uslijedili su od Sarajeva i Turbe. Borci Prvog bataljona zauzeli su položaje iznad Kijeva i Galjevih Njiva i odbili napadače. Drugi bataljon spremao se da napadne neprijatelja u rejonu Vojkovića, ali se vratio i sadejstvovao Prvom bataljonu. Poslije protjerivanja neprijatelja u Turbu i na Crveni klanac, Treći bataljon postavio se na Golo brdo i Podiviće (Vijenac). Uveče je vršio napad na Crveni klanac i demonstrativni napad na Kasindo. Sjutradan su tri kolone Nijemaca, četnika i milicionera izvršile protivudar, primorale jedinice Trećeg bataljona da se povuku u Kijevo. Neprijateljska artiljerija i avijacija bile su veoma aktivne, ali nisu nanijele skoro nikakve gubitke jedinicama Druge krajiške brigade.

U toku marta ubijeno je 12, ranjeno 11 i zarobljeno 8 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 5 pušaka, 38 ručnih bombi i 3000 metaka. Ni gubici brigade nisu bili mali: poginulo je 10 i ranjeno 23 borca. Dezertiralo je 18 boraca, uglavnom novomobilisanih, koji nisu mogli podnijeti izuzetne teškoće, napore i hladnoću. U brigadu je stupilo 7 dobrovoljaca, a 52 Italijana su prekomandovana iz drugih jedinica da povećaju njeno brojno stanje.

POVLAČENJE OD KOMUNIKACIJE IZMEĐU SARAJEVA I KALINOVICA

April je počeo oštom zimom, sniježnom mećavom i pojačanim pritiskom neprijateljskih jedinica od Sarajeva i okolnih uporišta. Prvi, Drugi i Treći bataljon držali su položaje na ugroženom pravcu, a Četvrti je obezbjeđivao brigadnu bolnicu u Boriji kod Kalinovika i pravac prema Nevesinju. Neprijateljske jedinice iz Sarajeva iskoristile su prirodnu nepogodu, neprimijećene su prikrale Ilovicama i iznenadile borce Prvog bataljona. Započela je oštra borba. Bataljon se povukao u Slavljeviće, pregrupisao i prešao u protivnapad, ali nije postigao željeni uspjeh. U jurišu poginuo je zamjenik političkog komesara čete Gojko Stanić, omiljen među drugovima, dobrodušan i hrabar čovjek. Napuštanje Ilovica uslovlilo je povlačenje Drugog bataljona iz Madžara i Lisovića.

97 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 408 A, reg. br. 16/1-7.

I Treći bataljon nije bio pošteđen napada od Oblog brda, Rahovića i Prečana i morao se povlačiti. Jedna četa ovog bataljona uveče je napala i zauzela Umčane.

U jutarnjim časovima, 2. aprila uz artiljerijsku podršku neprijateljske jedinice žestoko su napale položaje Prvog bataljona u Slavljevićima i Govedovićima. Komandant bataljona Gojko Milojica i politički komesar Milan Makivić naredili su komandirima četa da se ne odstupaju i da se pređu u protivnapad. Čete su postupno preuzimale inicijativu, napadača protjerale u Ilovicu i opkolile. I borba je nastavljena. Od Graba se, međutim, pojavilo preko 200 neprijateljskih vojnika sa namjerom da deblokiraju sopstvenu jedinicu. U žestokom okršaju ubijeno je i ranjeno oko 30 neprijateljskih vojnika i preživjeli su okrenuli leđa. Popodne uslijedio je energičniji napad oko 400 udruženih esesovaca, četnika i ustaša. Bataljon je prihvatio borbu i uveče se povukao u Slavljeviće.

Drugi bataljon postavio je zasjedu na lijevoj obali Željeznice, u visini Ilovice, da iznenadi neprijateljsku kolonu u nastupanju od Sarajeva. Komandant bataljona Marko Budimir Maćo i politički komesar Pero Knežević nisu dopustili da se otvori vatra dok neprijateljski vojnici ne priđu sasvim blizu. A kad se to dogodilo, zagrmio je snažan i neujednačen plotun i prorijedio redove neprijatelja. Ubijeno je i ranjeno oko 30 vojnika a ostali su pobjegli. Na drumu je ostalo više tovarnih grla, ali se nisu mogli pohvatati zbog jake vatre neprijateljskog oružja iz Ilovice.

Četvrti bataljon, s komandantom Pericom Vukojevićem i političkim komesarom Zvonkom Zardinom, vodio je teške borbe sa njemačkim i četničkim jedinicama koje su navaljivale od Nevesinja i ugrožavale, pored ostalog, brigadnu bolnicu. Neprijatelj je napadao i od Goražda i prijetio opkoljavanjem. U dosta nepovoljnoj situaciji prelazilo se u protivnapade. Druga četa Trećeg bataljona, u sadejstvu sa jedinicama Devetnaeste birčanske brigade, napala je i osvojila Umčane. Ubijeno je 7 i ranjeno pet vojnika. Zaplijenjeno je oko 2400 puščanih metaka. Umčani su nešto kasnije napušteni, kada jedinice Devetnaeste birčanske brigade nisu uspjele da zauzmu Oblo brdo. U napadu na Umčane, život je izgubio Obrad Bijelić, politički komesar Druge čete, koji je predvodio borbu i prednjačio u jurišu. Njegovu dužnost preuzeo je Mustafa Glunić. Drugi bataljon i Brutusima i Gračanicima napalo je oko 150 četnika i morao se povući u Desetke na Papricu. I Treći bataljon, pod snažnim pritiskom neprijatelja i njegove artiljerije, sa Brutusa i Orlina povukao se u Desetke. Položaje bataljona često je pombardovala neprijateljska artiljerija. Granate su najviše zasipale položaje Prvog bataljona, primorale ga da napusti Šišiće i odbranu organizuje u Češinoj strani. I južne padine Paprice, ispred samog Trnova, koju su branile jedinice drugog bataljona obasule su artiljerijske granate. Jedna granata je pogodila i uću u kojoj se nalazio štab Drugog bataljona. Komandant Marko Budimir Maćo je teže ranjen, a nepovredeni ostali su Pero Knežević, Vladimir Bajić i Duan Sovili. Maćo je hitno otpremljen u bolnicu da ljekari pokušaju izvaditi geler ariven skoro do kičmenog pršljena. Komandu nad bataljonom je preuzeo Duan Sovilj.

Neprijatelj je sve više navaljivao. Bio je to početak operacije širih razmjera protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, sedma neprijateljska ofanziva, koje nije bila pošteđena i Druga krajiška brigada. Stalne borbe i pokreti prilično u zamorili borbu i rukovodioce. Manjkalo je municije i hrane. Situacija je nagala da bataljoni Druge krajiške napuste prostor zapadno od drumova Sarajevo - Trnovo - Dobro Polje, da uspostave položaje na njegovoj istočnoj strani i zavore pravce od Kalinovika. Radi toga, uveče, 5. aprila, Drugi bataljon se prenjestio u Bašce i kontrolisao pravac od Crne Rijeke. Treći bataljon se iz Desetaka povukao u Šišiće, a jednu četu je uputio u Boljanoviće radi sprovođenja rajenika. Devetnaesta birčanska brigada je upućena u Previlu, Jabuku i Ustikoinu da uspostavi vezu i sadejstvuje Šesnaestoj muslimanskoj brigadi. Četvrti ba-

taljon Druge krajiške, sa divizijskom i brigadnom bolnicom, prešao je u Foču preko Drine, pojačao Šesnaestu muslimansku brigadu sa kojom je otišao na teren Drugog korpusa NOV i POJ i tako ostao bez veze sa štabom svoje brigade. Sa ovim jedinicama, Šesnaestom muslimanskom, Četvrtim bataljonom Druge krajiške brigade, divizijskom i brigadnom bolnicom, pošli su Rudi Petovar načelnik štaba Dvadeset sedme divizije, Milan Zgonjanin, zamjenik komandanta Druge krajiške brigade, Nedo Ljubišić, omladinski rukovodilac i referent saniteta Hajro Kulenović. U Šesnaestu muslimansku, iz Druge krajiške brigade, početkom aprila prekomandovani su: Jakub Kadić, Avdo Kovačević, Huso Halilović, Mulaga Kišić, Muharem Paočić, Tosaga Kovačević, Jovan Đurić, Ante Grgas i David Lukač. Osmorica su postavljeni na dužnosti vodnika, a dvojica na dužnost komandira četa. U isto vrijeme, ili nešto ranije, iz Druge krajiške su premješteni u Šesnaestu muslimansku Mirko Simić i Petar Gnjatović i postavljeni na dužnosti komandanta bataljona.

Prvi bataljon je držao položaje na prostoru Zabojska, Čučići, Karovići i kontrolisao pravce između Ilovice i Jahorine. Na položajima u Bistročaju i Bašcima, uslijed guste magle, neprijatelj se provukao pored zasjede Drugog bataljona u Trnovo i počeo se utvrđivati. Kad je obaviješten o novonastaloj situaciji, štab brigade naredio je da se bataljon premjesti u Vujnoviće i Varize i zatvori pravce od Komarnog Dola. Brojno nadmoćnija i bolje naoružana neprijateljska jedinica napala je, taman kad se dobro razdanilo, Treći bataljon u Govedovićima i primorala ga da odstupi do Igrišta. Uveče se bataljon vratio u Češinu Stranu i tu zanoćio. Kratki predasi korišćeni su za pripreme za naredne borbe. A njih je bilo skoro svakog dana, po dubokom snijegu, nevremenu i niskim temperaturama. Prvi bataljon potisnut je prema Crnoj Rijeci i Mazlinama. Kad su borci ulazili u planinsko selo odjednom su se našli oči u oči sa neprijateljem i prihvatili borbu. Neprijateljski vojnici, takođe su bili iznenađeni borbom u susretu i primorani da pobjegnu. Bataljon je odmah produžio u Smječu i borci su se razmjestili po seoskim kućama da se malo ogriju i okrijepe hranom. U smiraj sedmoaprilskog dana, borce Drugog bataljona napala je četa neprijateljskih milicionera ali su poslije kratkog okršaja protjerani u Dobro Polje. Dvije neprijateljske satnije napale su Prvu i Drugu četvu Trećeg bataljona i potisle do Igrišta. U Boljanovićima napadnuta je Treća četa Trećeg bataljona i odbačena u Crnote. U okršaju poginuo je vodnik Stevan Kordić, i 3 neprijateljska vojnika a 5 je ranjeno.

MANEVRISANJE U PLANINSKOM BESPUĆU

Svakim danom postojalo je sve teže za bataljone Druge krajiške brigade. Neprijatelj je smišljeno nastupao, želio ih opkoliti i uništiti. Da bi se to izbjeglo bataljoni su manevrisali u besputnim planinskim predjelima, često mijenjali položaje i izbjegavali direktne susrete sa protivnikom. Duboki snijeg otežavao je pokrete i zamarao borce. Prvom bataljonu, kad je pošao iz Smječa za Previlu, upalo je 15 tovarnih konja u duboki snijeg i nije bilo drugog izlaza nego da se rastovare i ostave. Dobar dio tereta borci su morali zaprtiti na leđa i ponijeti. Uveče, bataljon je izbio na Previlu, Gornje Žešće i Udovičiće i uspostavio vezu sa Devetnaestom birčanskom brigadom. Poslije ponoći Drugi bataljon kretao se pravcem Varizi - Mazline i stigao u Previlu - Milotinu - Podstijenu. Treći bataljon došao je u Kolinu i Rudinu i odmah je napadnut od neprijateljske jedinice koja je došla iz Dobrog Polja. Bataljon je prinuđen, poslije jednočasovne borbe, da se povuče u Lokve. Prvi bataljon, potpomognut dijelovima Devetnaeste birčanske brigade, napao je protivnika u Bahovu. Duboki snijeg spriječio je bombe i puškomitraljesce u podilaženju neprijateljskoj liniji odbrane. Drugi bataljon se zadržao na dotadašnjim položajima, a Treći bez borbe ušao u Donje Selo,

>rodužio za Jabuku i uspostavio vezu sa štabom brigade. Snježni nanosi i nevijeme i dalje su bili ozbiljna prepreka jedinicama u pokretu, a oskudijevalo se i municiji i hrani. Kada su borci iskazali zabrinutost zbog nedostatka municije, komandant brigade Dragutin Stanić, donekle ljutit, došao je pred stroj i prijekorno rekao:

- Ako nema municije, drugovi, neprijatelja možemo tući golim šakama i cundacima oružja! Tako smo počeli 1941. godine i možemo opet!

Borci su ćutke slušali energičnog komandanta, spremni da podnesu i najteže. A crni dani su tek dolazili. Da bi se izbjegle klopke neprijatelja, štab brigade odlučio je da se bataljoni orijentišu prema zapadu, uglavnom prema Preveli - Jabuci - Modrom Polju - Mazlini - Vujnovićima - Varoši - Dobrom Polju - Tošićima - Ledićima. Išlo se noću, uz pomoć vodiča i lutanja nije bilo. U Mazlini je išlo do borbe. U jednočasovnoj borbi neprijatelj je potučen i protjeran u Mrelicu. Zaplijenjen je teški minobacač i nešto granata. Bataljoni su predahnuli na prostoriju Pijevaca, Vujinovića, Variza i uveče produžili dalje. Sada se išlo u dvije kolone. Lijevu kolonu, pod komandom Dragutina Stanića, činili su Prvi i Treći bataljon Druge krajiške i Devetnaeste birčanske brigade, brigadne bolnice i konore, štab Dvadeset sedme udarne divizije. Kolona se kretala pravcem Varoš - Dobro Polje - Celina - preko Kozljena - Godine, Dujomovića i Ledića. Desnu kolonu, pod komandom Dušana Sovilja, obrazovao je Drugi bataljon Druge krajiške i četa Jahorinskog partizanskog odreda. Ona je nastupala preko Komarnog Dola, Troglava, Tošića, Turova, sa zadatkom prečišćavanja Tošića i Širokara, a zatim trebalo je produžiti pravcem Milje - Trebječaj - Mijanovići. Manevar je izvođen s ciljem da se izbjegn timeri udarci neprijatelja u međuprostoru Jabuke, 'revile i Ustikoline. Pravci pokreta obeju kolona bili su vrlo nepovoljni. Neprojaženi snijeg dozeao je borcima do prsiju i teško su grabili naprijed. Prepreku im činili strmi zaleđeni usponi i mnoge strmine. Kad je lijeva kolona u svanuće zbila u Tošiće i Širokare, Prvi bataljon napao je neprijatelja u Trnovu i dočekan e snažnim otporom i protivnapadom. U takvoj situaciji izvukao se iz borbe i produžio u Turove i Lediće, kojim su pravcem, pod borbom, prošle sve jedinice ove kolone. Desna kolona opkolila je grupu četnika u Tošićima i primorala da se »redaju. Njihov oficir pokušao je da pobjegne i nije umakao. Kolona je produžila reko Desetaka, Trebječaja i Mijanovića. Poslije kratkog odmora jedinica, sagleavanja trenutne situacije, pokret je nastavljen prema izvoru Rakitnice i visovi pa sjeverne strane zaleđene Treskavice. Uspinjanje i spuštanje niz Treskavicu čilo je na pravu golgotu. Neki borci su posrtali, nemoćni padali, jedva se uspavljali i nastavljali da vuku nogu za nogom. Drugovi su pomagali u hodu najisrpljenijima. Pravilo je bilo da se niko ne smije ostaviti u ledenoj gluvoći planine i koje živ ne bi izašao. O tome su naročito brinuli komandiri i politički komesari eta, vodnici, delegati vodova i desetari.

Bataljoni Druge krajiške stigli su u rejon Rakitnice, Umoljana i Brda poslije estočasovnog neprekidnog pokreta, a štab brigade i brigadna bolnica u Donje kramare. Borci su se ponadali miru i odmoru, ali... U 14 časova, 12. aprila na idaru neprijatelja, pristiglog od Ledića, našao se Treći bataljon i vodio četvoroasovnu borbu. Na položaj došao je komandant brigade i pratio šta se događa. Sataljon se počeo povlačiti zapadno od Brda. Komandant brigade Stanić nije >io zadovoljan i u sebi je prekoriševao komandanta bataljona što je dozvolio da e jedinice povlače. U pomoć su priskočili borci Drugog bataljona i olakšali izlačenje u toku borbe. Život su izgubili Ranko Vranješ, desetar, Bećir Fehrić i dirko Delović. Komandant bataljona pozvan je uveče u štab brigade da objasni ašto je došlo da povlačenja kad napadači nisu bili brojni. Tada se ispostavilo la mnogi borci nisu imali ni metka za pušku, a puškomitraljesci ni desetak meaka za svoje oružje. Radio-depešom odmah je traženo da štab korpusa preduzme mjere da saveznički avioni dolete u rejon gdje su se nalazile Druga krajiška

i Devetnaesta birćanska brigada i da padobranima spuste municiju. Bilo je obećano da će stići avioni, ali se to nije ostvarilo.

Narednog dana bilo je promjena u borbenom rasporedu jedinica. Prvi bataljon i Treći bataljon držali su položaje na Slatinama i Milovom brdu, a Drugi na Čemernici. Brigadna bolnica premještena je u Donja Tušila, a štab brigade u Ozime. Prvi i Treći bataljon uveče premješteni su u rejon Bjelimića, a Drugi bataljon zadržan je na dotadašnjim položajima da zatvara pravac od Rakitnice i Umoljana. Posebnu teškoću predstavljali su teški ranjenici. Njihovo nošenje je iziskivalo angažovanje zdravih boraca, a time se umanjivala borbeno sposobnost cijele brigade. Kad je štab brigade u potpunosti sagledao taj problem, imajući u vidu da predstojeći pokreti i borbe neće biti lakši, donijeta je odluka da se najteži ranjenici, uglavnom oni koji ne mogu ići bez tuđe pomoći, sakriju kod porodica koje su bile uključene u narodnooslobodilački pokret. Sa ranjenicima ostala je bolničarka Ava, presvučena u muslimansku žensku nošnju, da se tako može mirnije kretati i ukazivati neophodnu pomoć ranjenicima.

Napokon je osvanuo vedar i miran dan. Prvi bataljon u Gradeljini, Drugi u Gornjim i Donjim Tušilama, Treći u Lukama, brigadna bolnica i štab brigade u Ježeprosini, tek sada su mogli nešto duže odahnuti i odmoriti se od izuzetnih napora. Nedostajalo je hrane da borci malo više živnu i orniji krenu u naredne okršaje. Mnogimaje dotrajala odjeća i obuća i nije bilo prilike da se ona obnovi. Umjesto cipela, neki borci su stopala uvijali krpama, čvrsto vezali kanapom i tako hodali. Sve je bilo dobro dok se gazio smrзли snijeg, ali kad ojuži krpe su se natopile vodom i spadale s nogu.

U dogovoru sa štabom divizije, štab brigade odlučio je da bataljoni pređu na lijevu obalu Neretve. Izviđanjem je utvrđeno da se hirovita planinska rijeka najlakše može prebroditi kod Glavatičeva. Utanačen je redosljed prelaza, bataljoni su upućeni prema Glavatičevu. Neretvu su prešli u svanuće i razmjestili se u obližnjim selima: Prvi bataljon u Kuli, Drugi u Gunjetinom Dolu, Treći u Česimu, štab brigade i brigadna bolnica u Kosi. Četnici su pokušali da iznenade borce Trećeg bataljona i započeo je oštar okršaj. Napadači su pokušali da umaknu, ali su neki skolišeni i savladani. Smrtno je pogođen i komandant četničke jedinice Vaso Kujačić, poznat po nasilju i zlodjelima. Zaplijenjeno je nešto oružja i četnička arhiva.

U borbama, u prvoj polovini aprila, ubijeno je 115, ranjeno 6 i zarobljeno 6 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je jedan teški minobacač, 10 pušaka, 9 minobacačkih granata, 7 ručnih bombi i 3600 pušanih metaka. Gubici Druge krajiške nisu bili mali. U borbi je palo 16, ranjeno 37, nestalo 9, dezertiralo 13, zarobljena 2, a u putu, zbog iznemoglosti, ostalo 7 boraca. Izgubljene su 34 puške i 2 puškomitraljeza. Brigada se brojno smanjila, zbog nedolaska *novih* boraca i odvajanja Četvrtog bataljona i njegovog zadržavanja na prostoru Drugog korpusa NOV i POJ. Preostala tri bataljona i prištapske jedinice brojali su oko 500 boraca i trebalo ih je što prije popuniti. U ovom periodu, zbog čestih pokreta i borbi, nije bilo vojno-političke obuke i življeg kulturno-prosvjetnog rada. Moral i disciplina, s obzirom na izuzetne teškoće, bili su zadovoljavajući.

Prvi bataljon štitio je pravac od Boraka i odbio napad četnika. Drugi bataljon našao se u Gunjetinom Dolu, štitio brigadnu bolnicu, a nešto kasnije prešao u Česim, preuzeo položaje Trećeg bataljona koji je uveče otišao u Zaborane da progoni četnike. Štab brigade i brigadna intendatura bili su u Planinici. Neprijatelj se nije mirio sa prisustvom Druge krajiške na lijevoj obali gornjeg toka Neretve i pripremao je jače protivnapade. Najaktivniji su bili četnici i neprijateljska avijacija. Kad se kretala prema Vraniću, kolonu Prvog bataljona iznenadili su avioni, zasuli bombama i mitraljirali. Zahvaljujući pogodnim zaklonima, na sreću, prošlo se bez većih gubitaka i samo su 2 borca ranjena. Da bi se izbjeglo bombardovanje, bataljoni su vršili pokrete i posijedanje novih položaja samo

noću. Bez poteškoća prešli su na desnu obalu Neretve i vješto manevrisali. U to vrijeme štab Trećeg korpusa NOV i POJ naredio je da se Dvadeset sedma divizija, u čijem je sastavu i Druga krajiška brigada, što prije vrati na područje Romanije i preuzme nove zadatke. A neprijatelj je namjeravao drugo: da Drugu krajišku i Devetnaestu birčansku brigadu natjera u kanjon Neretve i pokuša poraziti. Znatne neprijateljske snage su pristizale od Glavatičeva i Umoljana. Prvi bataljon sa položaja u Vraniću, Drugi iz Gradeljine i Treći iz Luke, došli su u Dindo, s namjerom da produže prema Kalinoviku i Jahorini. Nijemci, ustaše i četnici preduzimali su sve da osujete pokrete Druge krajiške brigade. Od Obija pristigle su znatne neprijateljske snage i otvorile ubitačnu vatru. Iz Dindola nije se moglo prema Kalinoviku. Druga krajiška je pružala otpor napadačima i zaputila se prema Gornjoj Ljutoj, u namjeri da pregazi planinsku rječicu Ljutu, izbije na Treskavicu i produži preko komunikacije između Kalinovika i Trnova. Snijeg se topio, Ljuta je previše nabujala, a neprijateljska milicija porušila sve mostove i brvna za prelaz. U Gornjoj Ljutoj, štab brigade nije imao drugog izlaza, nego da bataljonima naredi da pregaze duboku i hladnu vodu. Najprije su zbrinuti ranjenici i bolesnici, prenijeti preko leđa zdravih drugova koji su stajali do grla u vodi i jedva se održavali da ih ne odnese. Najgore je prošla komora. Talas snažne bujice adnio je više tovarnih konja, znatne količine ratnog materijala i brigadnu arhivu. Od obale Ljute prema Treskavici nije bilo nikakvog puta pa ni kozje staze. Lila e kiša, šibao hladan vjetar i borce obarao s nogu. Kad se tome doda da su se ispinjali na visinu od blizu 2000 metara nadmorske visine, nije teško pretpostaviti kakve su napore i teškoće izdržali. Izlaza nije bilo, brigada je morala preko najvećeg vrha Treskavice, preko kote 2088, koja je još strašnije izgledala zaleđena i zavejana snijegom. Teški marš i uspinjanje trajali su noć i dan. Sa visova Treskavice borci su jedva sišli u Krbljine i zastali da predahnu. Pripremljeno je nešto ovsene kaše da se utoli glad. Uveče je uslijedio, na dionici kod Katuništa, prelaz preko drumu Trnovo - Kalinovik i pokret prema Bistrici. Kad su prešli nabujalu Bistricu, Treći bataljon i brigadna bolnica smješteni su u Pribisaliće, Vvi bataljon u Osiju i Previće, Drugi u Gal i Miljanoviće, štab brigade i prištapske jedinice u Bujakovinu. Odmah su preduzete mjere da se borci što bolje odnoro i pripreme za naredni pokret. Padala je kiša i protivnik se nije pojavljivao.

Štab brigade proučio je situaciju i odabrao pravac pokreta preko Jahorine. Prvi bataljon stigao je u Stojkoviće i zatvorio pravac od Preville i Jabuke. Drugi je rasporedio sa štabom brigade, brigadnom bolnicom i intendanturom, u Jamićima i štito od Crne Rijeke. Treći bataljon držao je položaje u Radelju i obezijeđivao pravac od Vrhprače. Neprijatelj nije preduzimao napade i donijeta 2 odluka da brigada pređe rijeku Praču, drumsku i željezničku komunikaciju između Sarajeva i Višegrada, između Sjetline i Stambolčića, i izbije na teren Romanije i Sokolovića. Prelaz je izvršen bez poteškoća, u rejonu Sjetline i Stambolčića, i jedinice su razmještene u Bogovićima. Tek tada neprijatelj je otkrio šta e događa. Nekoliko aviona bombardovalo je logor Drugog bataljona i ranjena u dva borca. Sa ugroženog područja, u toku noći, uslijedio je pokret bataljona irema Sokolovićima. A tamo su bili Nijemci i četnici. Prvi bataljon i Treći bataljon vodili su borbu s neprijateljem u Vranješima i Klečkovcu, dvije čete Drugog bataljona zatvarale su pravac od Žljebova a jedna štitila brigadnu bolnicu i pokretu za Džimirje. Neprijatelj je otkrio pokret brigadne bolnice i napao je i Džimirijama. Napad je odbijen, bolnica i četa u njenoj zaštiti produžile su u "rnu Rijeku i tu zanočile. Dvije čete Trećeg bataljona vodile su borbu sa neprijateljem sve do 15 časova, a zatim su se povukle u Mrkalje. Dva borca su izgubila život a jedan je ranjen. Izgubljena su 2 puškomitraljeza i ručni minobacač. Neprijatelj je imao 4 mrtva i više ranjenih. Narednog dana, 26. aprila, Prvi batalion držao je položaj na Visočniku, zatvarao pravac prema Kutima, vodio borbu a jačom ustaškom jedinicom i potiskivao je nazad. Ubijen je jedan ustaša a 2 su

ranjena. Bataljon se uveče premjestio i zanoćio u Tušiljevcu. Drugi bataljon pomjerio se iz Mrkalja u Berkovinu i jednu četvu uputio da pojača zaštitu brigadne bolnice. Treći bataljon našao se u Crnoj Rijeci i Drljiću i preuzeo zaštitu brigadne bolnice. Prvi bataljon zaposjeo je položaje na Tušiljevcu i Potkozlovači i branio pravac od Milan-planine. Drugi bataljon se nalazio u Pomijerki i kontrolisao pravac od Kljuještana. Uveče, iznenađen od neprijatelja, poslije kratke i oštre borbe, povukao se preko Stupčanice u Šareno Polje. Treći bataljon i brigadna bolnica su došli u Ruječicu, a zatim sa Drugim bataljonom u Podgajane. Prvi bataljon je stigao iz Žunova u Rakovu Nogu, zatim napao Draževo, ali su četnici predosjetili šta ih čeka i ranije izmakli. Iz Sudića Drugi bataljon zaputio se u Sabance i Nišiče da pronade i hvata četnike. Noćni pretres nije urodio plodom. Treći bataljon stigao je iz Podgajina u Sirovine. Posljednjeg aprilskog dana, Prvi bataljon se odmarao i sređivao u Rakovoj Nozi a drugi zatvarao pravac od Srednjeg, sređivao i odmarao u Sudićima. Štab brigade, brigadna bolnica i intendantura bili su u Rakovoj Nozi.